

ספרים⁴ או נדרשים לסוגיות ייחודיות במסגרת התמונה הכללית.⁵ כאן אני מבקשת להישען על קורפוס רחב המשתרע על תקופה היסטורית ארוכה, מתקופת היישוב ועד היום, ולבחון את השינויים שהתחוללו במהלך השנים הן בזירה ההיסטורית הכוללת של העלייה וההגירה למדינת ישראל והן בזירת ספרות הילדים העברית.

במחקר אציג ניתוח כמותי של הספרים שנכתבו בכל תקופה על הנושא ופילוח שלהם על פי קריטריונים שונים, לצד קריאה צמודה בדוגמאות מייצגות. השילוב הזה יאפשר להציג תמונה מקיפה של ספרות הילדים העוסקת בעלייה בתוך ההקשר ההיסטורי הרחב.

לצורך המחקר בחנתי 196 ספרי פרוזה לילדים ולנוער שנכתבו בשנים 1930-2010.⁶ כדי לאתרם נעזרתי במפתח הנושאים של ספרי הילדים בספריית אוניברסיטת חיפה, על פי הנושאים "עליה וקליטה", "מעברות" ו"ירידה". השלמתי את התמונה בין השאר בעזרת רשימות ביבליוגרפיות של משרד החינוך⁷ והפניות מספרות המחקר. כללתי בקורפוס גם ספרים שקליטת העלייה אינה נושא היחיד, ואף קובצי סיפורים שבהם רק מקצת הסיפורים עוסקים בנושא. ואולם לא כללתי ספרים המסתפקים בתיאור המסע בדרך ארצה, אלא רק ספרים המתייחסים, ולו בקצרה, להיקלטותם של העולים בארץ. מובן כי לא עלה בידי לאתר את כל הספרים העוסקים בנושא, אך בסיס הנתונים רחב דיו לשפוך אור על התמונה הכוללת.

הבחנתי בין ארבע תקופות המאפיינות את הכתיבה בנושא העלייה. בספרות המחקרית קיימות חלוקות שונות של ספרות הילדים העברית לתקופות. אוריאל אופק (1978) מבדיל בין הסופרים שלא נולדו בארץ, וכתבו גם לילדים וגם למבוגרים, ובין הצברים שכתבו בעיקר ספרות ילדים

4 רגב, לדוגמה, כותב על ארבעה ספרים מתוך יותר מ-40 ספרים העוסקים בנושא שנכתבו באותה תקופה (רגב, 1990, 2002). גולדן אינה עוסקת בספרי ילדים אלא רק בספרי נוער, והקורפוס שלה, שמתכוון לכלול את כל ספרי התקופה שנכתבו בנושא זה לנוער, כולל רק 15 ספרים מתוך 23 ספרי הנוער בקורפוס של מחקרי (גולדן, 2012), ואילו אלכס זהבי משווה בין שני ספרים מתוך 17 ספרים שנכתבו בנושא בתקופה שבחר לחקור (זהבי, 1990).

5 אלכס זהבי, למשל, מתמקד בשינוי בין התפיסה הדיכטומית של העלייה בשנות ה-20 וה-30 ובין התפיסה המורכבת והאמינה יותר בשנות ה-40 של המאה ה-20 (זהבי, 1990), ואילו דבורה גולדן נדרשת לסוגיית הנראות של הילדים העולים (גולדן, 2012).

6 ראו להלן נספח 1.

7 חוזר המנהל הכללי (משרד החינוך, 1990) ואתר "ספריות בית ספר":
cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/AgafA/Sifriya/hphalot/Israel60/AliyaKlita.htm

ספרות הילדים קולטת עלייה נעמי דה-מלאך

מבוא

מראשית ימי הציונות ועד היום החברה בישראל נבנית על גלי הגירה יהודית שמגיעים כל העת, מעצבים את הווייתה ומשנים את אופייה. הקול הרשמי של מדינת ישראל מציג את ההגירה באור חיובי ומכנה את היהודים הבאים לארץ עולים:¹ בואם של כל העולים מבורך, תרומתם רבה, והמדינה מצדה תעשה כל מאמץ לקלוט אותם ולשלבם מבחינה כלכלית, חברתית ותרבותית. אלא שישנם גם קולות אחרים המלווים את גלי ההגירה מראשיתם, והללו מביעים גם חשדנות וחשש משונותם של הבאים החדשים. בוז, פטרונות והתנשאות כלפי העולים, קנאה, תחרות על משאבים ויריבות בין עולים ממוצא שונה - כל אלה ועוד מלווים את כל גלי העלייה במהלך השנים. המרחק בין האידיאלים למציאות היה קיים לכל אורך הדרך, או כמו שנהוג לומר בחיך: הוותיקים אוהבים את העלייה, אבל לא את העולים. מורכבות זו באה לידי ביטוי בספרות הילדים, המשמשת בכל דור ודור כלי חינוכי להעברת מידע, להנחלת תרבות ולהקניית השקפת עולם וערכים.

פרי נודלמן (Nodelman, 1996, p. 157) טוען בפשטות שספרי הילדים מכוונים כך שילדים יקבלו את השקפת עולמם של המבוגרים. אלא שהשקפת העולם בנוגע לעלייה במדינת ישראל לא הייתה כאמור מעולם אחידה, ולפיכך גם אופן הייצוג שלה בספרות הילדים העברית אינו אחיד. במחקר זה אבחן את היחס לקליטת העלייה בספרות הילדים והנוער העברית.² הנושא נידון בספרות המחקרית, אלא שהמחקרים הקיימים תוחמים את עיסוקם לתקופות היסטוריות ספציפיות,³ בוחנים מדגם מצומצם של

1 מכיוון שפתיסה זו התאימה לתפיסת העולים עצמם ולתפיסתם של כותבי ספרות הילדים, אשתמש בטרמינולוגיה הזאת במהלך רוב המאמר. לקראת הסוף אצביע גם על השינוי שחל בו.

2 בהמשך המאמר אשתמש במונח "ספרות ילדים" במובנו הרחב, הכולל גם ספרי נוער.

3 יעל דר, לדוגמה, כותבת על שנות ה-30 עד שנות ה-50 של המאה ה-20 (דר, 2007); מנחם רגב, בשני מאמרים, מתמקד בשנות ה-50 עד שנות ה-70 של המאה ה-20 (רגב, 1990, 2002); ודבורה גולדן מתמקדת בשנים 1984-2004 (גולדן, 2012).

א. שנות ה-30 וה-40 - תקופת היישוב (העלייה בשנים שלפני קום המדינה)

כל הבא לארץ כתינוק שנולד. היום נולדתם מחדש. (שמאלי, 1937, עמ' 16)

העלייה הציונית החלוצית החלה בסוף המאה ה-19 ונמשכה אל תוך המאה ה-20. מאז שנת 1880 הגיעו ארצה גלי עלייה שהצטרפו ליישוב הוותיק. העולים הגיעו בעיקר ממזרח אירופה, ומיעוטם מתימן. בשנות ה-30 וה-40 של המאה ה-20, עם התגברות האנטישמיות, הגזירות הכלכליות והרדיפות באירופה, גדל מספר העולים משם. אפרים יער וזאב שביט מתארים כיצד בעקבות העליות השתנו יחסי הכוחות בין העדות: האשכנזים היו לרוב מבחינה מספרית, תפסו בהדרגה את עמדות הכוח הכלכלי, הארגוני והפוליטי, וההגמוניה⁸ עברה מידי הספרדים לידי אשכנזים (יער ושביט, 2001, כרך א', עמ' 44).

במשך התקופה הזאת היו חילוקי דעות מסוגים שונים. בראש ובראשונה התעוררו מתחים בין ותיקים לעולים ובין קבוצות עולים שונות, כמו יוצאי גרמניה ("ה"יקים") או יוצאי תימן. לצדם התעוררו מאבקים בין-מפלגתיים, שנבעו מן העובדה שבאמצע שנות ה-30 החלו הבריטים להגביל את העלייה ונוצר צורך לברור את המועמדים לעלייה ברישיון. התקיים פולמוס סביב השאלה "הצלה או גאולה", ובעקבותיו חלו שינויים במדיניות ההגירה (חלמיש, 2006, עמ' 423-440, 461). במחקר המציג תמונה מפורטת על ספרות הילדים בשנים אלה מבדילה יעל דר בין שתי תקופות ומראה כיצד שלילת הגלות שאפיינה את השנים של טרום המלחמה השתנתה ככל שהגיעו הידיעות על אודות השואה (דר, 2006). ככלל, אפשר לומר כי לצד הפולמוסים והשינויים הללו נתפסו העלייה והקליטה כל העת בתור צורך חיוני שיש סביבו קונסנזוס.

בשלב זה ספרות הילדים התגייסה לשירות האידיאולוגיה הציונית וכוונה לעורר הזדהות עם יהודי הגולה וסבלם, לפתוח את השער ולהירתם לקליטת הפליטים (אופק, 1988, עמ' 622-623; דר, 2006, עמ' 12-105). זו הייתה תקופה שלא נעשתה בה הפרדה בין כתיבה אמנותית לכתיבה

מגמתית וציונית. הדור הבא, לפי חלוקתו, הוא זה שהתחיל ליצור מאז מלחמת העצמאות. במקום אחר (אופק, 1988, כרך ב', עמ' 621-622) הוא מבחין בין התקופה שבין שתי מלחמות העולם, שנות ה-30 של המאה ה-20, לתקופה שאחרי קום המדינה. מירי ברוך (1991) מבחינה בין תקופת היישוב, שנות ה-40 של המאה ה-20, ובין הדור של שנות ה-70 וה-80, ובדומה לה גם שלמה הראל (1993) משווה בין שנות ה-40 לשנות ה-90. דנה קרן-יער (2007) מציעה חלוקה לשלוש תקופות: מהמאה ה-19 עד 1920; מראשית שנות ה-30 ועד סוף שנות ה-50 של המאה ה-20; ומשנות ה-60 של המאה ה-20 ואילך.

לכל אחת מהחלוקות הללו היגיון משלה, המעוגן במוקד העניין המחקרי של הכותבים השונים. החלוקה שבחרתי למחקרי מתחילה בשנות ה-30, כאשר ספרות הילדים העברית החלה להתייחס לסוגיית העלייה והקליטה. החלוקה קשורה לגלי העלייה המרכזיים שהגיעו לארץ, והיא דומה לחלוקתה של דבורה הכהן (2001) ומבחינה בין ארבע תקופות שאינן שוות מבחינת אורכן:

1. שנות ה-30 וה-40 של המאה ה-20 - תקופת היישוב (העלייה בשנים שלפני קום המדינה).
2. מימי קום המדינה עד שנות ה-60 - העלייה ההמונית.
3. שנות ה-70 עד שנות ה-90 - מבט אל העבר (העלייה ההמונית) ומבט אל ההווה (בעיקר העלייה מברית המועצות ומאתיופיה).
4. העשור הראשון של שנות האלפיים - מעלייה להגירה.

ואלה השאלות שאשאל בנוגע לכל אחת מהתקופות: (א) מהו ההקשר ההיסטורי שבו נכתבים ספרי הילדים העוסקים בעלייה? (ב) מיהו הקול הדובר? קולו של הממסד או קולות ביקורתיים? קולם של הוותיקים או של העולים? (ג) אילו קשיים מתוארים בתהליך הקליטה? כיצד מבקשת ספרות הילדים להתמודד עמם? (ד) אילו עליות מתוארות: עליות ההווה או עליות העבר? מה מוצאם של העולים? (ה) כיצד מאופיינים העולים? מה ההבדלים באפיון של הקבוצות השונות?

8 אף אני אשתמש במושג הגמוניה בהמשך, כשכוונתי למערך השליטה המאפשר לקבוצות הדור מיננטיות להחזיק במשאבים כלכליים ותרבותיים ללא הפעלת כוח, כיוון שערכי הקבוצה נחשבים לקונסנזוס ומקובלים על הציבור הרחב.

לעבודה הפיזית הקשה¹² ולהתנגשויות עם הערבים.¹³ רק במקרה אחד מצאתי גם התייחסות לקשיי ההיקלטות החברתיים של העולים ולמתחים בין העליות השונות, בספרו של צבי לבנה, **הרפתקאותיו של דן** (1933). כאן מתוארת מחלוקת בין שושני, איכר המושבה הוותיק, המעדיף להעסיק פועלים ערבים ששכר עבודתם נמוך יותר – ו"הרבה מעושרו הגדול בא לו מן הניצול שהוא מנצל את פועליו" (עמ' 113) – ובין החלוצים, ובהם דן גיבור הסיפור, הנלחמים על פרנסתם ומבקרים אותו ואת דרכו. הפיוס מגיע באמצעות נישואיו של דן לבתו המאומצת של שושני והולדת נכדו.

התבוננות מספרית במוצא העולים בספרי התקופה¹⁴ מגלה כי מ-17 הספרים של התקופה בקורפוס אין אף ספר אחד העוסק במזרחים בלבד.¹⁵ אחד-עשר עוסקים רק בעולים אשכנזים, וחמישה עוסקים גם באשכנזים וגם במזרחים. לעתים, כמו **בני היורה** מאת אליעזר שמאלי (1937), הילדים המזרחים נמצאים באותו סיפור כקבוצה אחת, ולעתים הם מכוונסים בסיפורים נפרדים באותו הקובץ, כמו בקובץ **גיבורים קטנים** מאת ברכה חבס (1934). ככלל, דמותם של העולים החדשים דהויה, אין התייחסות לארצות מוצאם, ועל פי רוב הם מוצגים על דרך הניגוד לצברים. סלינה משיח נדרשת להבניית דמותו של הילד הארץ-ישראלי בספרות הילדים ולהשוואתו לשיח הצבר המקומי, המתוק והדוקרני, דימוי שהלך וכבש לו מקום בשנות ה-30. הצבר הוא שורשי, בוטח, אמיץ, צודק ופראי. הוא נתפס כמי שעשוי לתקן את חיי הגלות הפגומים ומועמד כנגד ילדי הגולה (משיח, 2000, עמ' 165-239). יעל דר, המצביעה אף היא על שלילת הגלות, מראה כיצד העלייה מושווית ללידה מחודשת אל עולם חדש ומואר. היא מביאה לדוגמה את הספר **בנתיב הפלא** של לוי קיפניס (1939), שבו העלייה ארצה מתוארת כלידה מתוך מחילה חשוכה, וטקס קבלת העולים נושא אופי דתי פנטסטי הכולל רחיצה, החלפת בגדים והחלפת שפה ושם (דר, 2006, עמ' 49-50).

טקס דומה מתקיים גם **בני היורה** (שמאלי, 1937), המתאר את

מגויסת, והספרות הייתה גדושה בערכים אנושיים ולאומיים. ניכרה בה נאמנות לערכים כעבודה, חלוציות, שיתוף ושוויון, והילדים המתוארים בה נתפסו בראש ובראשונה כחלק מקולקטיב (ברוך, 1991, עמ' 7-8). כל סופרי הילדים בקורפוס שכתבו בתקופה זו, למעט יהודה בורלא (יליד ירושלים ממשפחה ספרדית ותיקה) נולדו באירופה, מקצתם עלו כשהיו ילדים, מקצתם עלו בעצמם, ורבים מהם היו גם מחנכים (דר, 2007, עמ' 22). בספריהם הם קראו לוותיקים להיות פעילים בקליטת העולים, לגלות רצון טוב ולהיות נכונים לוותיקים, ובד בבד תבעו מן העולים ללכת בדרכם של אותם סופרים עצמם, להתגבר על הקשיים, להשתנות ולהיות ל"יהודי חדש" (יער ושביט, 2001, כרך א', עמ' 174-175).

סופרים אלה ראו בהישארות בארץ שליחות קדושה, ובניסיונות השכנוע שלהם שילבו יסודות מן העולם החלוצי-סוציאליסטי עם יסודות אמוניים ומיסטיים מן העולם היהודי-דתי.¹⁶ אצל אברהם רגלסון, למשל, **במסע הנובות לארץ ישראל** (1936), הבובות של שרונה, שבאו לארץ ישראל עמה ועם משפחתה, נתקלות בקשיים רבים, מתגעגעות אל סיר הברש שבאמריקה ושוקלות לעזוב את הארץ. כאשר הן מחליטות להישאר בארץ למרות הקשיים, הן שרות שירה שבה מהדהדת שירת האזינו:

הרי יהודה, האזינו,
ושמע, הים הכחול!
ברית לי עמכם –
לא אעזוב ההרים האלה,
עד אם יכוסו יער
ועמקיהם יזהיבו בבר!
(עמ' 70)

הקשיים שבהם נתקלים העולים בארץ בראשית התקופה קשורים למצב הכלכלי הקשה ששרר בה, לקושי במציאת עבודה¹⁷ ודיור,¹⁸ לצורך להתרגל

12 למשל יצחק דמיאל (שויגר), "הניגון" (1946).

13 למשל יהודה בורלא, **קסמי מולדת** (1934).

14 ראו להלן נספח 2.

15 המונח "מזרחים" החליף את המונח "ספרדים" שקדם לו, והשתרש רק בשנות ה-80 של המאה ה-20. אף על פי שהמונח לא היה רווח בתקופות הראשונות הנידונות במחקר זה, העדפתי להשתמש בו כמקובל בספרות המחקר היום.

9 מלבד ספרו של רגלסון, שידון להלן, אנו מוצאים רוח דומה בשני ספרים של יעקב פיכמן – **יוסי נוסע לארץ ישראל** (1931) **יוסי בגליל** (1944); אצל יהודה בורלא בספרו **קסמי מולדת** (1934); ואצל יהודה סלוצקי, בספר **מעמק זבולון עד ים כנרת** (1942).

10 למשל צבי לבנה, **הרפתקאותיו של דן** (1933).

11 למשל יעקב פיכמן, **יוסי בתל-אביב** (1931).

מובעת התנגדות לעבודת ילדים, והוא מסתיים בפנייה אל קהל היעד, ילדי הוותיקים, בניסיון לעורר מודעות למצוקתם של ילדי העולים מתימן:

ההתעניינותם לדעת את חיי הילדים והילדות התימנים אשר ביניכם? השמתם לבכם פעם לכך, לחשוב על גורלם של שכניכם לספסל? (עמ' 98)

קריאתה של חבס אל הילדים אינה מתיישבת עם המסופר בסיפורה דווקא, שכן הילדות התימניות המתוארות בו אינן "שכנות לספסל" של ילדי הוותיקים, כי אינן לומדות אלא עובדות לפרנסתן. ואולם הפנייה משקפת את הדאגה מכך שביישוב נוצרות שתי קבוצות שאינן נפגשות זו עם זו אלא חיות זו לצדה של זו בנפרד ובניכור. לאחר שמונה שנים, בספרה **קורות מעפיל צעיר** (1942), ברכה חבס מפגישה את העולים מאירופה עם העולים מתימן. במרכז הספר ניצב מרדכי, פליט שואה שעולה ארצה, מגיע לקיבוץ ופוגש שם את נעמי, ילידת אחת משכונות ירושלים שנמלטה מנישואים בכפייה לזקן. על גופה סימני מכות שחבט בה אביה, סעדיה הסבל. סבלה של נעמי מושווה לסבלו של מרדכי וקושר ביניהם: "מה איומים זיכרונות הילדות המקננים בלבה של נערה זו! הירהר מרדכי, ונפשו נקשרה בנפשה" (עמ' 30). החיבור באמצעות אהבה הוא אחת הדרכים שבהן סופרי הילדים, ועוד יותר מכך סופרי הנוער, קושרים בין החלקים שהם מבקשים להתיד, אם אלה צברים ועולים, או כמו במקרה הזה, מזרחים ואשכנזים.

גם **בעוזי והמנגנים הצעירים** מאת שמואל בן-יעקב (1946)¹⁶ מתקיים מפגש בין תימנים לאשכנזים, אלא שכאן מוצג גם עימות בין הקבוצות, והוא מסמן את ראשיתו של הקונפליקט שילווה את החברה הישראלית עד היום. עוזי הוא עולה חדש שהגיע ארצה עם ילדי טהרן. הוא מקים תזמורת עם ילדים אחרים, ועד מהרה נוצר ויכוח בין כל חברי הלהקה ובין סעדיה המזרחי, שבגלל בעיות פרנסה דורש שהקבוצה תנגן תמורת שכר. הסוגיה באה על פתרונה כאשר הקבוצה מוזמנת להופיע בשידור רדיו. הסיפור נוגע אפוא בסוגיית הפער הכלכלי בין אשכנזים למזרחים על הבעיות והמתחים שהוא נושא בחובו.

קורותיה של כיתה אחת ובה 36 תלמידים, רבע מהם ותיקים והשאר עולים חדשים מכל מיני תפוצות, רובם מאירופה, אך מקצתם גם מסוריה ומתימן. עם תום הטקס, שבו הילדים הוותיקים מחליפים לחבריהם את השמות, הם מברכים אותם ואומרים: "כל הבא לארץ כתינוק שנוולד. היום נולדתם מחדש. מזל טוב לכולכם, מזל טוב!" (עמ' 16). אווירה מופלאה אופפת את הרגע הזה, והמורה נושא פנייה נרגשת אל תלמידיו: "הושיטו נא יד איש לרעהו והיו לאחד" (עמ' 15).

אלא שספק אם פנייתו של המורה מוצאת אוזן קשבת. גם אלכס זהבי וגם יעל דר הבחינו בסדקים ראשוניים, סמויים מן העין, בתהליך הקליטה בספרו של שמאלי. זהבי מציין כי מטקס החלפת השמות ועד סוף הספר הילדים העולים אינם נזכרים עוד, ולדבריו משתמע מכך שהם לא השתלבו בפעולות הכיתה בצורה שהייתה ראויה לאזכור (זהבי, 1990, עמ' 19). דר מבחינה שהילד היחיד שלא היה לחלק מהקבוצה הוא סעדיה התימני (דר, 2007, עמ' 28-29).

תימנים עומדים במרכזם של שני סיפורים מאת ברכה חבס שהתפרסמו בקובץ **גיבורים קטנים** שיצא לאור לראשונה ב-1934 ובשתי מהדורות נוספות ב-1960 וב-1965. רוב הקובץ עוסק בילדי היישוב האשכנזים (בעיקר ותיקים, אבל גם עולים), אך שניים מהסיפורים, "הגינה אשר על הגג" ו"בכרם התימנים", עוסקים בילדי עולים מתימן. ידידיה שבסיפור הראשון, וגם שתי הילדות התימניות שאין להן שם בסיפור השני, נאלצים לעבוד לפרנסתם, ועוסקים ברוכלות. בסיפור "בכרם התימנים" יש פנייה אל ילדי הוותיקים, הנשאלים אם ברצונם לפגוש את "האחר": "רוצים אתם לראותן, את ילדות תימן הקטנות אשר ימי ילדותן הפכו להן לשנות עמל ויסורים?" (עמ' 97). חנה לבנת מבקרת מנקודת ראות פמיניסטית את תיאור הילדות היחפות, פרועות השיער, המפוחדות, האוחזות צרור מלוכלך, שהעברית שבפיהן משובשת והן אינן יודעות את גילן. היא מצביעה על מקומן הנמוך של בנות תימן בהקשר הכולל של מקום העולים מתימן, שהיה לדבריה הנמוך ביותר בהיררכיה של תמונת העולם החלוצית (לבנת, 2000, עמ' 153-154). אי אפשר שלא להסכים עם דבריה, אך ראוי לזכור כי הדברים נכתבו מתוך דאגה ממצבן של הילדות, אשר "ימי ילדותן הפכו להן לשנות עמל ויסורים [...] נחפזות הן לעבודת יומן או חוזרות עיפות ומדלדלות, כל היום כבסו, שפשו ושטפו ומרקו בבית ה'גברתי'" (עמ' 96-97). בסיפור

16 זה הספר היחיד שכללתי בקורפוס אף על פי שלא נכתב במקור בעברית, משום שכתב אותו סופר שחי בארץ, והוא תורגם מכתב היד.

החלוציות, כמו דבורה עומר, אוריאל אופק ומנחם תלמי. כמו בתקופה הקודמת, גם עתה מרבית סופרי הילדים הזדהו עם הממסד, והממסד ראה בהם אנשים שעשויים לסייע בקידום המטרות הלאומיות. בשנת 1949 הזמין אליו ראש הממשלה דוד בן-גוריון אנשי רוח כדי לדון בהתגייסותם של הסופרים למען מאמץ המדינה, וקרא להם להטות שכס למשימה הלאומית של קליטת העולים. בן-גוריון טען כי סיפור ההתיישבות הסתיים, וכעת עוברים לסיפור של קליטת עלייה (דר, 2007, עמ' 21-22).

השליחות שסופרי הילדים קיבלו עליהם בשלב זה הייתה סבוכה. מספר העולים היה עצום, הם באו מתרבויות שונות ומגוונות, ומקצתם חוו את מוראות השואה. השאיפה הייתה לבטל את ההבדלים בין פליטי השואה ובין הצברים ואת ההבדלים בין העולים המזרחים לרוב האשכנזי בארץ. כל העולים בתקופה זו נתקלו במצוקות פרנסה, דיור, קליטה חברתית ושפה. ילדים עולים מארצות המזרח נאלצו לוותר על לימודים למען פרנסת המשפחות, והיו גם פערי תרבות בינם ובין החברה הקולטת. ילדים עולים מאירופה התמודדו עם יתמות, אובדן קשר עם בני משפחה וטראומות נפשיות מהשואה.

מכל ארבע התקופות שהגדרתי במחקר, זו התקופה היחידה שבה נכתבו יותר ספרים על עולים מזרחים מספרים על אשכנזים.¹⁷ כמה מהספרים שנכתבו על עליית המזרחים מתבוננים בעולים שהגיעו ארצה לפני קום המדינה,¹⁸ אך רובם עוסקים בעלייה שהתרחשה בזמנם.

מנחם רגב טוען כי בתקופה זו מְחָקָה ספרות הילדים את זהותם של העולים באשר הם. עד שנות ה-60 של המאה ה-20 הוגדרו לטענתו העולים על דרך השלילה: אין להם שם עברי, הם אינם יודעים עברית, אינם מכירים את המנהגים ואת המשחקים ואינם תורמים דבר לחברה הישראלית. המצוקה והסבל היו כמעט המאפיינים היחידים שיוחסו להם, ותפקידם היה להסתגל לאורח החיים הישראלי (רגב, 2002, עמ' 157). דבריו נכונים, להערכתך, לגבי העולים האשכנזים, אך הם נכונים פחות כשהדברים אמורים בעולים מן המזרח. העולים מן המערב אינם מתוארים בקווים ייחודיים משום שהתרבות שהביאו עמם דמתה במידה רבה לתרבות של הצברים האשכנזים הקולטים. הקבוצה שקלטה אותם גילתה כלפיהם בדרך כלל

ספרות הילדים העוסקת בקליטה בתקופה זו מגויסת בדרך כלל למשימות הלאומיות. בראשית התקופה היא עוסקת בעיקר בקשיים החיצוניים העומדים לפני העולים, כגון בעיות אקלים, פרנסה ועימותים ראשונים עם הערבים, והמסרים בסיפורים שוללים את הגלות, מגנים את מי שהתייאשו וישבו לארצות מוצאם וקוראים להתגבר על הקשיים ולהכות שורש בארץ. הרוח הנושבת מהספרים אופטימית וקושרת יחדיו אלמנטים יהודיים עם אלמנטים חלוציים וסוציאליסטיים, וכמעט אין ביטוי לקשיים הקשורים להיקלטות החברתית בארץ, הן של פרטים והן של עדות. בתקופה השנייה, לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה, הדגש עובר בהדרגה לצורך לקלוט את העולים ולשלבם בקבוצת הצברים. בעניין העדתי, לצד התפעמות מהמגוון והמרקם האנושי שנוצר בארץ, אפשר לראות ניצנים ראשונים של התייחסות לפער שהולך ונפער בין מזרחים לאשכנזים.

ב. מימי קום המדינה עד שנות ה-60 - העלייה ההמונית

הוא נתאוה לברוח הרחק מחייו הנוכחיים, לשכוח אותם, לדמות לעוזי, או לדוד, להיות נקי-כפיים כמוהם. (תלמי, 1973 [1957], עמ' 109)

לא בכדי הכינוי השכיח לתיאור עלייה זו הוא "העלייה ההמונית". בתחילת התקופה, ממאי 1948 ועד סוף 1951, האוכלוסייה במדינת ישראל הכפילה את עצמה. מבחינת הרכב האוכלוסייה, כמחצית העולים היו פליטי שואה מאירופה, ומחציתם עולים מארצות האסלאם (הכהן, 2001, עמ' 381). ההבדלים בין שתי הקבוצות היו ניכרים. הממסד הציוני שאף להחיל את התרבות האשכנזית על העולים כולם, והיחס אל העולים מארצות האסלאם היה מתנשא. מרבית העולים המזרחים הופנו לעיירות הפיתוח, ובתקופות מסוימות הונהגה כלפיהם מדיניות עלייה סלקטיבית (פיקאר, 2013). המחלוקות שהתגלעו אז הותירו כידוע משקעים עד היום.

מרבית סופרי הילדים שבקורפוס של תקופה זו היו חלק מהקבוצה ההגמונית, ולמעט סופרת אחת, בתיה כוכב, היו כולם אשכנזים. מקצתם, למשל לאה גולדברג וימימה טשרנוביץ-אבידר, עלו מאירופה לפני המלחמה, ואחרים היו דור ראשון של סופרים ילידי הארץ בני העליות

17 ראו להלן נספח 2.

18 למשל משה כוכבא, *דוד חוזר ארצה ועוד סיפורים* (1951).

הישראלי מספר על המהגר בלשון העברית משום שמצבו של המהגר הוא השעיית הלשון, אזור דמדומים שבין שתי לשונות - ישנה וחדשה. יש לו שפת-אם אבל היא הושעתה בגלל הסיטואציה של ההגירה. מי שאין לו לשון אינו יכול לספר. לעולם הוא זקוק למישהו, לבעל הלשון, שיספר עליו. (מטלון, 1998, עמ' 170)

אם נבחן את האופן שבו "בעלי הלשון" מתארים את העולים מן המזרח באותה תקופה, נוכל לזהות אהדה כלפי העולים המזרחים שהגיעו בתקופה הראשונה, לפני קום המדינה, מתימן ומכורדיסטן, לעומת התייחסות שלילית יותר אל עולי צפון אפריקה שהגיעו בעלייה ההמונית. אהדה כלפי העולים מתימן ומכורדיסטן אפשר למצוא למשל בקובץ סיפוריו של משה כוכבא, **דוד חוזר ארצה** (1951), המתאר את מצוקת העולים מכורדיסטן ומוחה, כמו ברכה חבס, על כך שהילדים נאלצים לעבוד לפרנסתם במקום ללמוד. טובה הרשקוביץ בספרה **הסופרת הקטנה** (1965) אף מכירה בכך שהעלייה מהמזרח הביאה עמה, מלבד המצוקה, גם תרבות. הספר נצמד לנקודת התצפית של נורית הצברית, ומתאר את המפגש שלה עם סביחה שעלתה מכורדיסטן. נורית מבקרת את סביחה במושב שלה, שבו מתקיימת חתונה, וכאן מתוארים הריקודים המסורתיים והמאכלים הייחודיים לעדה. אמנם מערכת היחסים בין נורית לסביחה אינה שוויונית: תרבות המזרח ממוקדת בפולקלור בלבד; סביחה כותבת בשגיאות כתיב, ואילו נורית עורכת עיתון. ולא עוד אלא שהמפגש בין השתיים הוא מפגש חד-פעמי, ושאר הסיפור עוסק בהרפתקאותיה של נורית עם חבריה האשכנזים. יתרה מזו, מדבריו של הדוד שמואל, שאומר כי "בעוד דור או שנים ישכחו מנהגים רבים, ולכולנו במדינה יהיו מנהגים דומים ללא שוני" (עמ' 109), אנו למדים כי הרב-תרבותיות נתפסת רק כשלב ביניים לקראת היטמעות בתרבות האשכנזית. ואולם עצם ההתייחסות החיובית לתרבות המזרחית היא סימן ראשון להכרה של הקבוצה ההגמונית בקיומה של תרבות אחרת. כאמור, היחס כלפי העולים מצפון אפריקה אינו חיובי כמו היחס כלפי עולי כורדיסטן ותימן. על ההבדל ביחס לקבוצות העולים הללו אפשר ללמוד מספרו של אליעזר שמאלי, **כיסופי גאולה** (1962), המצייר את העולים הוותיקים מתימן כאנשים חרוצים ונדיבים שנרתמים לקליטת העולים, ואילו את העולים מצפון אפריקה, שזה מקרוב באו, כחסרי ישע. בסיפור

אהדה השמורה לאחים או לקרובי משפחה, ולא פעם נחלצו לעזרתם בדיור, בחיפוש קרובי משפחה ובהתגברות על קשיים חברתיים. האופן שבו מצוירים העולים מן המזרח מובחן יותר, אם כי לא בהכרח אוהד. על ההבדל ביחסה של ספרות הילדים אל שתי הקבוצות אפשר ללמוד מקטע בספר **מלכת שבת הקטנה** (1956) מאת לאה גולדברג, המתאר את קליטת ילדי עליית-הנוער בכפר נוער:

[...] איך הילדים מפולין ומרומניה, שידעו לפני כן חיי נדודים ורעב, לא האמינו לאיש והיו מחביאים את בגדיהם מתחת למיטה, ואפילו לחם שנתנו להם אגרו בתיבה מחשש שמחר לא יתנו להם לאכול, ואיך הילדים ממרוקו, מעיראק, מתימן, מהודו לא יכלו להסתגל לאוכל בארץ ומה קשה היה ללמוד עברית. ואיך היו משתוללים ומחבלים בכוונה, ולא האמינו שהמורים והמחנכים דורשים את טובתם. (עמ' 15)

מה שמאפיין את האשכנזים בתיאור הזה הוא הסבל והטראומה שבעקבותיו, ואילו את המזרחים מאפיינים קשיי הסתגלות בלתי מוסברים, בעיות התנהגות, השתוללות וחבלה בכוונה. אין כאן אזכור לקריעה של העולים המזרחים מהתרבות שלהם ולהתנשאות של הקבוצה האשכנזית ההגמונית הקולטת.

כאמור, בתקופה זו מי שמתארים את העולים המזרחים, מי שנצמדים לנקודת התצפית שלהם או אף מדברים בקולם, הם רובם ככולם אשכנזים. הדיבור בשם האחרים, בייחוד כאשר הדוברים הם חלק מההגמוניה, הוא מהלך בעייתי שההתנשאות רובצת לפתחו. עם זאת, אפילו מבקרים חריפים של תפיסת העולם המערבית את המזרח אינם רואים במגמה זו מהלך מיותר. במאמרה "האם יכולים המוכפפים לדבר" כותבת גיאטרי ספיבק כי כאשר הדברים אמורים בקבוצה המוכפפת ביותר, זו שאינה יכולה לדבר ולייצג את עצמה, הפתרון של האינטלקטואלים אינו להימנע מייצוגה (ספיבק, 1995, עמ' 44). רונית מטלון נדרשת לסוגיה זו כאשר היא כותבת על ספרות למבוגרים על הגירה. את ההחלטה לדבר בשמם של העולים היא קושרת אל סוגיית השפה, ורואה בדיבור בשמם מצב זמני שנדרש עד שהמהגרים ימצאו את לשונם:

במצוקה כלכלית והתפרנסה מצדקה ומקיבוץ נדבות. כאשר היו מציעים לאב עבודה כלשהי "היה צווארו מאדים וחימה אוחזת בו – אני מעולם לא עבדתי ולעולם לא אעבוד, היה פוסק בזעף ולא נמצא מי שיזיזהו ויעוררו" (עמ' 15). חיימו עצמו נשר מבית הספר והתפתה להצטרף לחבורת פושעים. ובינתיים בירכתי המעברה הוקם צריף של הגדנ"ע ששימש מועדון לילדי המעברה. חיימו אוסר על חברי הכנופייה לבקר שם, ויחדיו הם גונבים מיקרוסקופים מהצריף. אלא שבזכות התאהבותו בדליה, מדריכת הגדנ"ע, הוא עובר שינוי, מחזיר את המיקרוסקופים ומרשה לחבורתו להצטרף למועדון. השינוי שהוא עובר מתואר כמעבר מחושך לאור:

מאויים חדשים החלו נולדים בנפשו. הוא נתאוה לברוח הרחק מחייו הנוכחיים, לשכוח אותם, לדמות לעוזי, או לדוד, להיות נקי-כפיים כמוהם, להשקיע מאוייו בשטחים שעד כה לא ידע עליהם. הוא רצה להיוולד מחדש בדמותם של מדריכי הגדנ"ע, למשל. (עמ' 190)

חיימו וכמה מחברי הכנופייה עוברים לעבוד במכרות הנחושת ליד אילת, ושם הם מתמודדים בהצלחה עם עבודה קשה ואף לומדים בשעות הערב. המבחן האחרון של הגיבור הוא המבחן הביטחוני. מסתננים תוקפים את עובדי המכרה, וחיימו נלחם בהם בגבורה ונפצע. סוף הסיפור פתוח. רופאים נאבקים על חייו של חיימו, ויש תקווה כי יינצל ולא ייאלץ לשלם בחייו על מנת להתקבל לחיק החברה הישראלית.

לקראת סוף התקופה, בשנת 1968, מופיעה סנונית ראשונה – בתיה כוכב – סופרת עולה מזרחית, שכותבת את הספר **גלימתו של עבדול קאדר** (1968), ובו תיאור עלייתה מפרס לפני קום המדינה. הספר עוקב אחר עבדול קאדר, לבנוני שסייע למשפחה לעלות ארצה, ובמקביל מתאר את תלאות המשפחה. ספר זה מבשר את השינוי המתחולל בספרות הילדים כאשר העולים מארצות המזרח מתחילים לתאר את עלייתם במו פיהם, שינוי שעליו ארחיב את הדיבור בפרק הבא של המאמר. לעת עתה אסתפק בציון העובדה כי העולים המזרחים המתוארים בספר הם בעלי כוח רצון ויוזמה, וזאת אפשר לראות בדברי האב: "בעבודה ובכוחות עצמנו – אמר אבא – נשיג את כל אשר אבד לנו" (עמ' 84). כמה שונה דמות זו מאביו של חיימו שהצהיר כי לעולם לא יעבוד.

"מסת העץ הקטנה" הוותיקים מתימן מאמצים יתומה שמגיעה למעברה שנבנית בקרבתם, ובסיפור "נער ותרמילו" זקן תימני מעודד בחום לב פליט רומני. לעומת זאת בסיפור "שהשמחה בצריפים" יש תיאור מגוחך של נונה ויששכר המזרחים ההולכים יחדיו ולומדים לראשונה צחצוח שיניים. הם סבורים שמשחת השיניים היא נחש לבן שבורח מבקבוק. בסיפור "פרח עציץ בחלון" הילדים נרתמים לעזור לרחמים, עולה מצפון אפריקה המתגורר במושב בנגב שנותר משותק בעקבות ירי של מסתננים. הילדים מסייעים לו להגיע לבית הספר, "מלבישים ורוחצים אותו, מאכילים ומשעשעים אותו" (שמאלי, 1962, עמ' 138). הסיפורים מבקשים לסייע בהשתלבותם של ילדי העולים בחברה הישראלית, לקדם את ההיגינה והבריאות ("שהשמחה בצריפים"), לעודד עזרה לנכים ("פרח עציץ"), ועם זאת מתוארים בהם עולים בורים ופסיביים הנזקקים לתמיכת הוותיקים כדי להשתלב בחברה הישראלית, ובכך משקפים הסיפורים את התנשאות הוותיקים האשכנזים כלפי העולים החדשים שהגיעו מצפון אפריקה.

הדוגמאות השליליות ביותר של ייצוג העולים המזרחים קושרות את ילדי העולים אל עולם הפשע. יחיה התימני מספרה של לאה גולדברג **נסיים ונפלאות** (1954) מפעיל את "עבדיו" בגניבות ורמאות, ואף גונב את הקוף נפלאות. יעל דר עמדה על כך שהספר מעמיד שני מודלים של תימנים, התימני "הטוב" והתימני "הרע", ולכל אחד מהם נכון מודל אחר של שיקום (דר, 2007, עמ' 42-54). יחיה אינו הפושע המזרחי היחיד בספרות הילדים של התקופה. **בנוכנים בנבול** מאת אוריאל אופק (1964) מנשה, שמוצאו מסוריה, גונב את תיקו של אוריאל המספר. כשאוריאל שומע את סיפורו של מנשה, הכולל תלאות בדרך מסוריה לישראל, קשוי היקלטות, מצוקה ורעב, הוא מגלה הבנה כלפי מנשה. מצד אחד יש כאן חיזוק של הסטריאוטיפ הרואה במזרחים פושעים, ומצד אחר ישנה גם הבנה מסוימת של מעשיהם על רקע ההזדהות עם סבלם.

עוד מזרחי פושע הוא חיימו, מספרו של מנחם תלמי **הכנופייה של חיימו** (1957). אפשר לומר שזה הספר הקשה ביותר מבחינת ציור דמות המזרחי. הספר ראה אור לראשונה בשנת 1957, ומהדורה מחודשת שלו יצאה לאור ב-1973. משפחתו של חיימו, משפחת שערי, עלתה מתוניסיה. שם התפרנסה המשפחה מעבודת האם בדוכן מכירות, ואילו האב "מעולם לא נקף אצבע לפרנסת הבית" (עמ' 14). בארץ הייתה המשפחה נתונה

והגיע לארץ מספר עצום של עולים מברית המועצות לשעבר, מאתיופיה ומארצות אחרות. בעקבות התפרקות ברית המועצות והתפוררות הגוש הקומוניסטי הגיעו לארץ מברית המועצות לשעבר כמעט מיליון עולים. שני מאפיינים עיקריים אפיינו את דפוס היחסים בין העולים לוותיקים באותה תקופה. ראשית, המשיכה המגמה של שנות ה-70 לראות בעולים גורם שמתחרה באוכלוסייה הוותיקה על משאבי דיור ועבודה. שנית, נוצרו קהילות חברתיות סגורות של עולים, שראו בתהליך ההשתלבות בחברה הישראלית דיאלוג בין שווים ולא תהליך של היטמעות (הכהן, 2001, עמ' 473-474).

בשנות ה-90, בעקבות התערערות המצב הפוליטי והכלכלי באתיופיה, הוחלט להעלות את כלי יהודי אתיופיה לארץ (הכהן, 2001, עמ' 458), ובמבצע שלמה בשנת 1991 הגיע עוד גל גדול של עולים. בסך הכול, במהלך שנות ה-80 וה-90 הגיעו לארץ כ-50 אלף עולים מאתיופיה. קליטתם הייתה מורכבת. המחיצות בין העולים מאתיופיה ובין הוותיקים היו רבות - החל מהקפק בנוגע ליהדותם, דרך השוני בצבע עורם וכלה במרחק הרב בין תרבותם ובין התרבות המערבית בארץ.

בתקופה זו אנו מוצאים שפע של ספרים העוסקים בקליטת עלייה. נחלקם לשתי קבוצות: ספרים שעלילתם מתרחשת בתקופה היסטורית קודמת ומסופר בהם בדיעבד על השואה ועל העלייה ההמונית (40 אחוז מכלל הספרים בתקופה זו בקורפוס), וספרים המספרים על עלייה בת-זמנם ומתגייסים למשימה של קליטת גלי העולים (60 אחוז מכלל הספרים בתקופה זו בקורפוס). כמחצית הסופרים הם ילידי הארץ, וכבר יש בהם שבעה מזרחים, שהם כעשירית ממספר הסופרים הכולל. מקצתם, בייחוד אלה שמביטים בעבר, משקפים בכתיבתם שינוי ביחס אל הקליטה, המקביל לתהליך המתרחש בספרות המבוגרים. גרשון שקד קשר שינוי זה להתפתחות התודעה והלשון של המהגרים (שקד, 1985). נראה כי בשלב זה הסתיימה "השעיית השפה". קולם של הילדים שהגיעו באותן שנים, גם מאירופה שלאחר השואה וגם מעיראק ומצפון אפריקה מתחיל להישמע, ועולים מזרחים ופליטי שואה מתארים את קליטתם בימי העלייה ההמונית. גם הפעם נרתמה מערכת החינוך כדי לסייע בהצלחת תהליך הקליטה, וספרות הילדים שימשה שחקן מרכזי במשימה. הנושא המרכזי של שנת הלימודים תשנ"א היה קליטת עלייה, ובחוזר מנכ"ל מיוחד קראו מנכ"ל

ככלל, בתקופה זו ספרות הילדים נרתמת למשימת קליטת העלייה, וכמעט שלא נשמעת ביקורת על האופן שבו המוסדות הקולטים מקבלים את פני העולים. כל ילדי העולים נקראים למחוק את עברם ולהשתלב בחברה הישראלית. ואולם, כאמור בפרק זה, מסתמן הבדל בין תיאור האשכנזים לתיאור המזרחים. דמותם של האשכנזים בדרך כלל דהויה, והם מאופיינים בעיקר על בסיס הסבל שעברו, כשהילדים הוותיקים נחלצים לסייע להם בהיקלטות בחברת הצברים. באשר למזרחים, כמעט בכל הספרים, מי שמתאר אותם הם הסופרים האשכנזים. דמותם אולי ססגונית יותר, אך לא אחת מודבקים להם סטריאוטיפים שליליים. על מנת להיקלט כראוי בחברה הישראלית הם נדרשים להשיל את ההיבטים הבעייתיים באישיותם ולהטות שכם למפעל הציוני בעבודה ובמלחמה.

ג. שנות ה-70 עד שנות ה-90 - מבט אל העבר (העלייה ההמונית) ומבט אל ההווה (בעיקר העלייה מברית המועצות ומאתיופיה)

"אמרתי שִׁמְרוּסִיָּה תִּשֵּׁב לִידְךָ, מִירִי, וְאֵת תִּקְבְּלִי אוֹתָהּ יִפֶּה," אמרה המורה ושלחה מבט כועס לעבר מירי. (ורדי, 1991, עמ' 20)

שנות ה-70 וה-80 של המאה ה-20 התאפיינו בזרם מתון אך רציף של עולים, בעיקר מברית המועצות וממזרח אירופה. העולים שהגיעו בשנות ה-70 מברית המועצות היו ברובם משכילים, ובהשוואה לאחרים הם נקלטו היטב. רובם כבשו מקום גבוה בסולם היוקרה החברתית, ועל כן בואם עורר רגשות קיפוח בקרב מהגרים ותיקים יותר (הכהן, 2001, עמ' 447-456). באותה תקופה, בעקבות פסיקתו של הרב עובדיה יוסף משנת 1973 כי יהודי אתיופיה הם ממוצא יהודי, וכי חובה להעלותם ארצה כדי להצילם מהתבוללות, נפתחה הדרך גם לעלייה מאתיופיה. עם הזאת הקיסר סילאסי וכינונו של משטר מרקסיסטי בשנת 1974 הוחמר מצבם של היהודים באתיופיה, והחל תהליך חשאי של עלייה. שיאו של גל העלייה הזה היה ב"מבצע משה" בשנת 1984. מספר העולים בשלב זה לא היה גדול, אבל כבר אז התעוררו קשיים בקליטתם על רקע קריעת משפחות, בעיות בריאות ורמת השכלה נמוכה של העולים (הכהן, 2001, עמ' 458-459). שנות ה-90 של המאה היו שנים יוצאות דופן בהקשר של הגירה,

במנזר ומגיע ארצה אחרי השואה. אמנם הקליטה לא קלה, אבל אנשי הקיבוץ שקולטים אותו מוצגים באור חיובי ומגלים התחשבות ורגישות כלפיו. לעומת זאת סופרים שחוו בעצמם את השואה מתארים את תהליך קליטתם באור ביקורתי יותר. בספר **יומן הזהב** (1991), לדוגמה, שכתב דוד שיץ, פליט שואה שהתחנך בנעוריו בכפר הנוער ניצנים, נשמעת ביקורת על ריסוס העולים בדי די טי. ביקורת מתונה נמצאת גם בספריו של אורי אורלב שבהם הוא כותב על קליטתו בארץ. אורלב הוא יליד פולין ששרד את השואה והגיע בהיותו נער לקיבוץ גניגר. בספרו **לידיה מלכת ארץ ישראל** (1991) נשמעת ביקורת על המטפלת, שאינה מקבלת את סירובה של לידיה להתקלח עם בנים ומסירה את בגדיה בכוח. **בשער עלייה** מאת אירית קופר, המספרת, שעלתה מפולין לאחר השואה והגיעה עם קבוצת בני נוער לקיבוץ בגבול הצפוני, מאשימה את אנשי הקיבוץ הקולט על התנשאותם. "מיום בואי לקיבוץ רוצים כולם לשנות אותי, להחליף את אישיותי, את זהותי הקודמת. אני מרגישה לא מחונכת ובלתי-נעימה. על עברי מביטים בבוז" (עמ' 71). עם זאת, הביקורת בספרים של יוצאי השואה אינה ביקורת זועמת, ויש בהם גם הבנה והערכה כלפי הצד הקולט.

בספרות שכותבים מזרחים התמונה מורכבת יותר. לעתים, כמו אצל האשכנזים, הביקורת מרוככת, אך לעתים היא קשה וזועקת. ביקורת מתונה אפשר לראות בספרה של בתיה כוכב שכבר הוזכר, **גלימתו של עבדול קאדר** (1968), וגם בסיפורו של אמנון שמוש "תמונות מבית הספר העממי" (1979) ובספרו של אלי עמיר **תרנגול כפרות** (1983). שתי היצירות האחרונות לא נכתבו במקור לנוער, אך הן נכללו בתוכנית הלימודים לחטיבת הביניים, ומאחר שהתקבלו כספרות לנוער כללתי אותן בקורפוס.

אמנון שמוש, יליד סוריה, שלמד בגימנסיה הרצליה, ילד עולה, מתאר בסיפורו "תמונות מבית הספר העממי" את התנשאות המורים כלפי ילד בן דמותו וכלפי חברו לכיתה שעלה ממצרים. השניים עמלים לשכנע את מוריהם שהתרבויות שבאו מהן אינן תרבויות של פראי-אדם. אלא שלמרות התסכול והקושי ניכרת גם הערכה של ממש כלפי כמה מהמורים, והקליטה מוצלחת דיה עד שבשנת הלימודים השנייה גיבור הסיפור בא אל שערי הגימנסיה "זקוף וחצוי".

תרנגול כפרות הוא ספרו הראשון של עמיר, יליד בגדד שהתחנך בחברת הנוער בקיבוץ משמר העמק. בספר מושמעת ביקורת על כמה נושאים, בהם

משרד החינוך ויושב ראש המזכירות הפדגוגית לבתי הספר לעסוק בנושא. על החשיבות שיוחסה לספרות הילדים תעיד העובדה שלחוזר מצורף נספח ובו רשימת ספרי ילדים ונוער העוסקים בנושא קליטת עלייה. כותבי המסמך משרטטים את הבעיות שהעלייה החדשה מציבה לדעתם. בין היתר הם מביעים חשש מהקנאה של בני עולים מן העבר בעולים החדשים, ומציעים איך להשיב להם: "יש להתמודד גם עם השאלה מדוע לא קלטו אותנו אז, בשנות החמישים, כמו שקולטים אותם [היום]. יש ללמד את פרקי העליות השונות על רקע זמנן ומקומן. יש להראות את ההבדל בין קליטה המכפילה יישוב הנמצא במלחמה תוך שלוש שנים לבין קליטה במדינה בת 42, אשר סבלה בשנים אחרונות ממאזן הגירה שלילי" (משרד החינוך, 1990, עמ' 8). בחוזר קוראים גם להכיר את הרקע שממנו באו העולים ולהציע להם גישה של "תן וקח" ולא גישה פטרונית.

ספרות הילדים מצדה הגיבה לגלי העלייה, וככל שגדל מספר העולים, כן נכתבו יותר ספרים בנושא. אם בשנות ה-70 נכתבו 21 ספרים העוסקים בנושא העלייה, בשנות ה-80 אנו מוצאים 32 ספרים, ובשנות ה-90 נכתבו 62 ספרים - כמעט פי שניים מבעשור הקודם. בניתוח התכנים של הספרים אפריד בין אלה העוסקים בעליות העבר לאלה העוסקים בהווה.

מבט אל העבר

המבט אל העבר נוכח יותר בספרי נוער. ככל הנראה הנחת הכותבים היא שתפיסת הזמן של ילדים מוגבלת, וככל שעולה גילם מתפתחת יכולתם להבין את ההיסטוריה וניתן להרחיב את אופקיהם. עשרים ושישה מהספרים המתבוננים בעבר עוסקים באשכנזים, תשעה במזרחים ועוד תשעה משלבים דמויות עולים מזרחים ואשכנזים.

השוואה בין כתיבתם של סופרים שחיו בארץ בתקופת השואה לסופרים שעברו את השואה באירופה והגיעו עם תום המלחמה מגלה שאלה הראשונים נוטים לתאר את הקליטה באור חיובי יותר. רעיה בלטמן, שעלתה לארץ בהיותה ילדה בשנת 1934, מתארת למשל בספרה **מי ראה את אבא של קרולה?** (1999) כיצד קרולה, שבאה לארץ בסירת מעפילים, מוצאת לה מיד ידידים מקומיים שעוזרים לה לחפש את אביה, וככלל, במעברה מתוארת אווירה חיובית. גם אסתר שטרייט-וורצל, ילידת הארץ, מתארת בספר **תפילת הניזר** (1994) את קליטתו של סבסטיאן, ילד שהוסתר

יחסי ייצוגים של האתיופים גבוה בהרבה: מאתיופיה באו 50 אלף עולים ומברית המועצות כמיליון, פי עשרים יותר.

במהלך השנים האלה, בעקבות ירידת כוחה של הציונות כאידיאולוגיה מגבשת ובעקבות תהליכי גלובליזציה תרבותית, צמחה הכרה ברקע התרבותי של העולים, ותביעותיהם התרבותיות זכו ללגיטימציה מסוימת (הכהן, 2001, עמ' 472). ראינו כי הכרה זו מצאה לה ביטוי מסוים במדיניות משרד החינוך, והיא ניכרת גם באחדים מספרי הילדים, שדמויות העולים בהם מלאות יותר משהיו בתקופות הקודמות ונושאות תכונות וכישורים הנקשרים לתרבות המוצא שלהם.

השינויים שהתחוללו בתקופה זו קשורים גם לשינויים שספרות הילדים עברה, הן מבחינת התכנים והן מבחינת המאפיינים הפואטיים. מירי ברוך (1991), שהשוותה בין ספרות הילדים של שנות ה-40 לזו של שנות ה-80, מבחינה בכמה הבדלים בין התקופות. רוב הדוגמאות שברוך נשענת עליהן לקוחות מעולם השירה, ולא כל האספקטים שהיא מזהה רלוונטיים לספרות העוסקת בעלייה וקליטה. ואף על פי כן שתי תופעות שהיא מתארת באות לידי ביטוי גם בספרים שבחנתי: המעבר מדגש על הקולקטיב לדגש על הפרט והרחבת ההתייחסות לפן הפסיכולוגי של הדמויות. בהמשך אראה כי ספרות הילדים העוסקת בקליטה בשלושת העשורים האחרונים של המאה ה-20 מעמידה בדרך כלל ילד אחד או ילדה אחת במרכז ובוחנת את רגשותיהם לנוכח המפגש עם הקבוצה.

בספרים שנכתבו על העלייה העכשווית בתקופה המדוברת כמעט שאיננו מוצאים מאפיינים שליליים של הילדים העולים כמו אלה שליוו את דמויות הילדים המזרחים בתקופה הקודמת. דמויות העולים הן דמויות מלאות, בעלות כישורים הקשורים לא אחת לתרבות מוצאן, או לפחות לתדמית הסטריאוטיפית שנוטים ליחס לארצות מוצאם. העולים מברית המועצות מחונכים, עדינים וביישנים. בשבעה ספרים שנכתבו בתקופה זו העולים שמוצאם מברית המועצות לשעבר מנגנים,¹⁹ ארבעה מגיבורי

על תהליך המיון של החניכים שבו ניתנה העדפה למי שאינם מרוקאים, ועל העובדה שהמזרחים נדרשו להיפרד מדתיותם, מתרבותם ומהמוזיקה שלהם. אף על פי שהספר אינו מנקה את חברי הקיבוץ הקולט מטעויות, שמקצתן נובעות מהתנשאות וגזענות, הוא מכיר בכוונותיהם הטובות, וניכרת בו הערכה רבה כלפיהם.

ביקורת נוקבת יותר אנו רואים בספריו של סמי מיכאל, יליד עיראק, מהקולות הבולטים של העלייה המזרחית בספרות המבוגרים. בספרו של מיכאל **פחונים וחלומות** (1979), המתאר את חיי המזרחים במעברה, ניכרת ביקורת על הממסד שהפנה את העולים בחוסר יושר למעברות: "שיקרו לנו, רימו אותנו, אמרה ז'נט. 'זרקו אותנו לאוהלים ולפחונים מלאים עכברים ומקקים ואמרו שזאת הארץ המובטחת'" (עמ' 9). בהמשך מושמעת ביקורת על היחס הקשה של האוכלוסייה הקולטת כלפי העולים: "בכל מקום, בכל פינה, אצל כל חנווני, אני צריך לעמוד ולשכנע את האנשים שאני לא רמאי, איני בטלן, איני מטומטם - זה הדבר הקשה ביותר. לשכנע את המטומטמים שאינך מטומטם" (עמ' 16-25).

ביקורת בוטה נמצאת גם בספר **אגוז** מאת יצחק קינן (1995) העוסק בעליית יהודי מרוקו ובטרגדיה של טביעת אניית המעפילים "אגוז" בשנת 1961. קינן משמיע ביקורת על כך שבאותה תקופה מדינת ישראל לא אפשרה לזקנים לעלות ארצה עם משפחותיהם. הוא מתאר את קשיחות לבו של השליח המסרב לתחנוני הזקנים המבקשים להצטרף למשפחות, ואת כאב המשפחות הקרועות. מרחק השנים, שינויים פוליטיים וחברתיים וכן העובדה שהכותבים חוו בעצמם את העלייה, כל אלה אפשרו להם ככל הנראה להשמיע סיפור שונה מעט מהסיפור ההגמוני, כאשר הם רואים בקשיים לא רק חלק בלתי נפרד מכל תהליך של הגירה, אלא גם תוצר של מדיניות ממסדית שגויה ובלתי הוגנת.

מבט אל ההווה

בתקופה זו נכתבו 37 ספרים על עולים מברית המועצות לשעבר ו-18 ספרים על עולים מארצות מערביות כגון ארצות הברית או ארגנטינה. בסך הכול, אם כן, 55 ספרים מהתקופה עוסקים בעלייה של אשכנזים. לעומת זאת רק 17 ספרים מהתקופה מתייחסים לעולים מאתיופיה. את הפער הזה אפשר לתלות בנטיית הקבוצה האשכנזית שמחזיקה בהגמוניה לעסוק בעצמה ובדומים לה, אך אם נביא בחשבון את מספר העולים שהגיעו מברית המועצות בלבד לעומת מספר הבאים מאתיופיה, נראה שבאופן

19 יאשה בספר **יאשה הנער מרוסיה** (1973), מאת מילא אהל, מנגן בכינור, וכמוהו גם יורי בספרה של נגה מרון **מישהו לאהוב** (1992). אחותו של יורי, ורוניקה, שנהרגה, ניגנה בפסנתר. עוד שלוש פסנתרניות הן גלינה בספרו של ורדי **מרוסיה מרוסיה** (1991), הניה בסיפור "הפסנתר של הניה מרוסיה" מאת אריאלה שקד ושרה סברוני (1991) וקטיה בספרה של לילי ברקת **מעיל הטלאים** (1995). דניאל בספר של דניאל סטוקלין, **לסגור מעגל** (1992), הפסיק את לימודי הפסנתר לאחר שעלה ארצה. ולבסוף, בספרה של יונה טפר, **נעם, דורי וחצי התאומים** (1995), יוצאי ברית המועצות לשעבר מנגנים בחליל ובחצוצרה.

פעולת ההושבה של התלמיד/ה החדש/ה בכיתה היא פעולה סימבולית של הכנסה אל הסדר חברתי. המורה בסיטואציה הזאת מייצגת את הקול ההגמוני של השולטים המיישבים את העולים במקומות שונים בארץ, מושיבים את ילדיהם בכיתות הלימוד ותובעים מהוותיקים להכיל בקרבם את החדשים. ההתנגדות לשבת ליד הילד/ה החדש/ה היא ביטוי לקושי של החברה הקולטת לפנות מקום לחדשים ולהתמרדות נגד התביעה לעשות כן. הספרים מסתיימים בהמסת ההתנגדות, וכך אמורה ספרות הילדים לתרום בסופו של דבר לקבלת עמדתה של הרשות השולטת.

לאחר שלב ההגעה אל הקבוצה מתחיל תהליך הקליטה. במרכז תהליך זה עומדת שאלת השייכות, שהייתה ועודנה שאלה מרכזית בהווה הישראלית. נסים קלדרון, המשווה בין ההגירה לארצות הברית להגירה לישראל, כותב כי בשעה שבארצות הברית הדגש הוא על אינדיבידואליזם, בישראל ישנה "אובססיה של שייכות". לדבריו, "הפוליטיקה הישראלית היא מעין communion, טקס אמוציונלי ואינטנסיבי שבו הפרט מגשים את עצמו על ידי קבלתו, או קבלתו החלקית והפצועה, אל הקהילה" (קלדרון, 2000, עמ' 177). ואכן הדרמה העומדת במרכזם של ספרי הילדים העוסקים בקליטה היא המעבר מזרות להשתייכות.

דבורה גולדן (2012), במאמר על העלייה בספרי הנוער בשנים 1984-2004, מקשרת את התהליך לשאלת הנראות. העולים מגיעים, לדבריה, כשהם חסרי ביטחון ולא נראים, ועוברים בהדרגה מנראות בלתי רצויה לנראות רצויה. גולדן בחנה רק חלק מספרי הנוער של התקופה, אך טענתה משכנעת. אפשר להרחיבה ולומר כי לא זו בלבד שבשלב הראשון לעולים "נראות בלתי רצויה", אלא שהיא מעוררת את הוותיקים לפגוע בהם במכוון. נראה שקבוצת הילדים מרגישה מאוימת מצד הילד או הילדה הזרים, והיא פוגעת בהם על מנת למנוע את התקבלותם לקבוצה. העימות אינו רק בין ותיקים לעולים, אלא גם בין הרבים ליחיד.

הפגיעה לובשת פנים רבות ומגוונות. לעתים מדובר בהתעלמות או בהטלת חרם. בספר **לאהוב את נינה** (1991) מאת דורית אורגד נינה אינה מוזמנת למסיבה, ואילו דודיק מספרו של משה גרנות, **להיות כמו כולם** (1986), מוחרם. לפעמים ההצקה באה לידי ביטוי בהתגרות מילולית. שמות העולים ושפתם, למשל, הם מושא שכיח ללעג.²⁵ **ברותי שמוטי**, ספרה של רבקה קרן-פרידלנדר (1970), הילדים מלמדים את רותי בכוונה עברית שגויה

25 למשל אלי רוח, **להיות כמו כולם: סיפור אישי ואמיתי** (1999), וזאב ורדי, **מרוסיה מרוסיה** (1991).

הספרים (כולם בנים) מצטיינים בספורט,²⁰ שניים טובים במתמטיקה²¹ ואחת היא ציירת מצטיינת.²² לעומתם ישנם שני גיבורים אתיופים המצטיינים בספורט²³ ושניים בציור,²⁴ ואף אחד אינו מנגן ולא מצטיין בחשבון.

בד בבד עם הייצוג הסטריאוטיפי, רוב הספרים שנכתבו בתקופה זו עשויים בתבנית אחידה. נקודת ההתחלה היא כניסת העולה לחברה. הסיפור נפתח כמעט תמיד עם הגעת העולה לכיתה (בלוויית המנהל/ת) או לשכונה (במשאית עמוסת חפצים). מצד אחד נקודת הפתיחה הזאת מובנת, שכן זהו סיפור על קליטת עלייה. מצד אחר, מהבחירה שלא לעסוק בעברם של העולים עשוי להשתמע כאילו כל מה שהיה קיים בחיי הילדים קודם לעלייתם ארצה הוא חסר חשיבות וערך, כמו התרבות בארץ מוצאם, וכי החיים מתחילים בישראל.

לרגע הקבלה בבית הספר יש דפוס קבוע: השיעור בעיצומו והמנהל/ת נכנס/ת עם העולה החדש/ה. כל העיניים נישאות אליהם, הילדים מתבקשים לקבל את פני העולה כהלכה, ואז המורה מושיב/ה את העולה באחד המקומות הפנויים. בדרך כלל מי שיושב/ת לצדו מביע/ה תרעומת. כך למשל מתוארת כניסתה של מרוסיה לכיתה בספר **מרוסיה מרוסיה** (ורדי, 1996):

המורה קמה ממקומה, חיוך רחב על פניה, ניגשת אל מרוסיה ושמה ברכות את זרועה על כתפה. "ילדים, היא פונה לעבר התלמידים, "זאת הילדה החדשה שמצטרפת לכיתה, כפי שסיפרתי לכם אתמול. היא הגיעה עם הוריה מרוסיה רק לפני שלושה חודשים, אנחנו כולנו נעשה את כל המאמצים שתיקלט בינינו. [...] ועכשיו, מרוסיה, שבי שם, ליד מירי, בשורה השלישית" והיא הצביעה לעבר ילדה גבוהה, בעלת שיער בהיר, שגלש על גבה בגלים. "למה שהיא לא תשב ליד ירון? גם לידו יש מקום פנוי, "קראה הילדה המכונה מירי [...] "אמרת שִמְרוסיה תשב לידך, מירי, ואת תקבלי אותה יפה, " אמרה המורה ושלחה מבט כועס לעבר מירי. (עמ' 19-20)

20 מישה בסיפור "תחפושת לכבוד סבא וסבתא" מאת גאולה קדם (1991), אלכס בספר של גלילה רון-פדר **אלכס כבר לא עולה חדש** (1990) ואחיה של מרוסיה אצל ורדי, בספר **מרוסיה מרוסיה** (1991), כולם מצטיינים בריצה. אלכס, בספר **מעיל הטלאים** מאת לילי ברקת (1995), אף הוא ספורטאי מצטיין.

21 יורי אצל נגה מרון, **פיתול קטלני** (1994), וקטיה אצל לילי ברקת, **מעיל הטלאים** (1995).

22 קטינקה אצל אסיה מרגוליס, **קטינקה** (1991).

23 תאזו-גדי בספרה של יהודית קנה, **הנער שחלם לחזור** (1999), ואיאסו בספר מאת זאב ורדי, **איאסו עוזב את כפרו** (1996).

24 יעקב בספרה של רבקה גריכטר **חבורה לעניין צועדת מחיל אל חיל** (1994) ואורן בספרה של נעמי שמואל **בנו של צייד האריות** (2004).

לסיכום, למעט מקרים יוצאי דופן, הייצוג של העולים בספרי הילדים משנות ה-70 ועד שנות ה-90 מוסיף להיות סטריאוטיפי ובנוי בתבנית קבועה. העולים עוברים שינוי, ובזכותו הם מתגברים על קשיי ההיקלטות. אמנם יש כאן תשתית אופטימית הנוסכת תקווה ומחנכת לקבלת "האחרים", אבל זוהי תבנית שמתעלמת מעברם של העולים, מציירת אותם כמקשה אחת ודורשת מהם להתאים את עצמם לחברה הקולטת ולהתבלט או להצטיין על מנת להיקלט בה.

ד. העשור הראשון של שנות האלפיים - מעלייה להגירה

אני מרגיש שגם אני אוכל, אם לא עכשיו, אז בעוד כמה שנים, לחזור לשם אם ארצה. (שביט, 2002, עמ' 85)

בעשור הראשון של שנות האלפיים הלך זרם העולים לארץ והתמעט. חלה ירידה הדרגתית אך ניכרת במספר העולים מברית המועצות לשעבר, שעמד על כ-33 אלף בשנת 2001 לעומת כ-7,000 ב-2010 (קושנירוביץ', 2013). גם מספר העולים מאתיופיה הצטמצם, ובסוף העשור כמעט נפסקה העלייה משם. בשנים אלה התעצמה תופעת בואם של מהגרי העבודה והפליטים מאפריקה, וספרות הילדים החלה להתייחס גם אליהם, אך מכיוון שהם אינם חלק מהאתוס הציוני, ודפוס הקליטה שלהם בארץ שונים לחלוטין מאלה של העולים היהודים, לא אדון בקליטתם במאמר זה. הסופרים בתקופה זו מוסיפים להזדהות עם הקול הממסדי, השואף לשמר את הזיכרון ההיסטורי של עליות העבר ולתמוך בקליטת העולים. עם זאת, אולי בשל הירידה מספר העולים, נראה שהנושא פחות מרכזי, ומאז שנות האלפיים פחת העיסוק בנושא הקליטה: לעומת 62 ספרים בנושא זה שראו אור בשנות ה-90, בעשור הראשון של שנות האלפיים יצאו לאור 38 בלבד.²⁶

מחקר ספרות הילדים שלאחר שנות האלפיים מראה כי קשיי הקליטה של העולים החדשים אינם נראים מבעד לעדשת התופעה הספציפית של העלייה, אלא הם ממוקמים בהקשר רחב יותר של דיון ב"אחרות" (רודין, 2015). הקשיים הניצבים בפני העולים עדיין דומים - קשיי פרנסה וקשיי היקלטות חברתית, אך כפי שאראה בהמשך, לצדם מתעוררים קשיים שאינם

ולועגים לה כשהיא מדברת בשפה המגוחכת שלימדו אותה. בשני ספרים טופלים על העולים החדשים אשמת שווא - **בלהיות כמו כולם** מאת אלי רוח (1999) טוענים שאליהו גנב כסף, ואילו **בפגע וברח** (1995) מאת דורית אורגד ליאוניד מואשם בגניבת מכונית ובדריסת נערה. בספר **אלכס כבר לא עולה חדש** מאת גלילה רון-פדר עמית (1990) שחר וחברו מרביצים לאלכס על לא עוול בכפו. ברקע מהדהד השסע העדתי. שחר הוא בן ליוצאי מרוקו ממשפחה קשת יום. לפני שהוא מתחיל בתגרה הוא מסביר לחברו: "תדע לך שבגללם [הרוסים] כולנו נהיה מובטלים. הם מקבלים את כל העבודות הטובות" (עמ' 49). לאחר הפגיעה מתחוללת תפנית, הגלגל מתהפך, ובסופו של דבר העולים מתגברים על הקשיים ונקלטים בחברה. הדרכים שבהן העולים מתגברים על הקשיים רבות ומגוונות, אבל בדרך כלל התפנית במעמדם החברתי מתרחשת כאשר הם נחלצים לסייע לחברה להתגבר על בעיה כלשהי. הדבר עומד בניגוד לסיפורים מהתקופה הקודמת, שבהם לא פעם הילדים הקולטים נחלצים לסייע לעולים. כעת, אם כן, המצב הפוך, וחובת ההוכחה היא על העולים (גולדן, 2012, עמ' 153). ילדים עולים מסייעים לקבוצה לנצח בספורט,²⁶ מגנים על סוכה מפני נערים שמבקשים להרוס אותה,²⁷ מונעים פיגוע²⁸ וכדומה.

כאן יש לציין שהחברה הקולטת מוצגת בדרך כלל כישות מוגמרת, נכונה ויציבה, ולא נוצר רושם של מפגש הדדי שבו שני הצדדים נפתחים ומשתנים, נותנים ומקבלים. נדירים הם הספרים שבהם העולים החדשים אינם מסתפקים בהצטיינות בכללי המשחק שהמסגרת הקולטת מציבה ומצליחים לשנות את הכללים ולהותיר בחברה הקולטת את חותמם ואת תרבותם. יוצא דופן מבחינה זו הוא ספרה של דורית אורגד, **ניקה שתיקה** (1996), שבו שירי חוזרת מהגן ומספרת לאמה שהיא למדה מילה חדשה - ציפלוונק - מפי ניקה, חברתה החדשה. הנה מתברר שאפשר לא רק ללמד את העולים עברית, אפשר גם ללמוד מהם את שפתם. גם בספרה של נעמי שמואל **דסטה ואני** (1994) איתן הוותיק לומד מדסטה איך אוכלים אנג'רה בידיים בלי להתלכלך ואיך מנקים את השיניים בעזרת ענפי עץ זית.

26 למשל בספרו של יצחק הקטין **קל כנבי** (1980) ובספרה של גלילה רון-פדר עמית **אלכס כבר לא עולה חדש** (1990).

27 חנה יאיר, **סוכת שלום** (1995).

28 דורית אורגד, **ידידות במבחן** (1977).

29 הירידה משמעותית עוד יותר לנוכח העלייה המתמדת במספר ספרי הילדים שרואים אור בארץ.

מאתיופיה שתצלומיה מלווים את הספר, מסופר על ילדותה של הדראי ועל עברה באתיופיה, לפני שמתחיל המסע לארץ ישראל. בספרה של דורית אורגד **קלקידן** (2006) הגיבור משתף את הקוראים בזיכרונותיו מהכפר באתיופיה ונוסע לשם כדי לפגוש את סבו, זקן חכם ומרפא עממי שנשאר שם, ורוחו משפיעה על בני משפחתו בארץ. לבסוף, זיכרונותיה של לילי מלמד לוי, **לחיות את החלום** (2002), מעמידים במרכז את חוויית ילדותה בבולגריה, והיקלטותה בארץ היא מעין אפילוג קצר לספר.

גם החלפת השמות, שנחשבה לחלק בלתי נפרד מתהליך "הלידה מחדש" בתקופה הראשונה, והייתה לזירת מאבק בתקופות הביניים, אינה רלוונטית עוד, ורוב העולים נקראים בשמות לא-עבריים. כעת גיבורי הספרים שאנו פוגשים הם מסקרם-מייסי, קלקידן (אורגד, 2006), הארי (היימן, 2006), איגור (שביט, 2002), טומי (גונן, 2006).

שנית, גם בספרים שעומדות במרכז דמויות של ילדים עולים, לא פעם סוגיית העלייה והקליטה עצמה כבר אינה הנושא היחיד, ולעתים אף לא המרכזי, אלא חלק מתמונה עגולה ומורכבת, שהעולים המוצגים בה הם חזקים ושווי ערך. למשל בספרה של גילה אלמגור **אלכס לרנר**, **דפי ואני** (2002) מסופר על שלישיית ילדים. אחד מהם, אלכס, הוא עולה חדש, ברוך כישרונות ונערץ על שני חבריו הוותיקים. הבעיה המרכזית של אלכס אינה מוצאו, ואף לא קליטתו בחברת הילדים, אלא מחלת הסרטן שהוא חולה בה. **בבניסה מלוכלכת**, ספרו של אלי רוח (2000), מתנהל מאבק בין שתי חברות שוות-כוח, האחת של עולים והאחרת של ותיקים, וההתמודדות שבמרכז אינה קשורה בקליטה אלא בהתעללות מינית שעוברת אחת העולות. **החיים לא קלים** (2003) הוא ספר מאת אורלי צפרירי המתאר קשר בין שי, ילדה ותיקה, לאלכסיי, עולה חדש מרוסיה שהצטרף לכיתתה. עיקר המצוקה אינה של העולה החדש אלא של הוותיקה דווקא, הסובלת מעודף משקל ומבעיות חברתיות, והקשר בינה לאלכסיי תורם לה יותר משהוא תורם לו. נראה אפוא שמקצת סופרי הילדים משתחררים מהתפיסה הרואה בילדים העולים חלשים או נחותים, ומכאן גם אינם רואים לעצמם חובה לקרוא לילדים הוותיקים להסביר את פניהם לעולים. במקום זאת הם מתארים את המציאות הרב-תרבותית המורכבת שנוצרת בארץ בעקבות העליות.

ולבסוף, בעשור זה משתנה היחס אל ההגירה מהארץ בכלל ואל השיבה

קשורים באופן בלעדי לעלייה. ככלל, נראה שהספרות אינה עוד מגויסת כפי שהייתה למען המשימה הלאומית, והיא מסתפקת בבחינת המציאות המורכבת שנוצרת בעקבות מפגש התרבויות והזהויות.

בתקופה זו נמשכת המגמה של מבט כפול לעבר ולהווה. כשליש מהספרים מתבוננים בעבר, וכשני שלישי בהווה. הספרים המתבוננים בעבר עוסקים בייחוד בשואה ובעלייה מאירופה (11 ספרים), אך מעט גם בעלייה מארצות המזרח (שני ספרים). הספרים המתבוננים בהווה עוסקים בעיקר בעלייה מברית המועצות לשעבר ומארצות אירופה (21 ספרים) ופחות מזה בעלייה מאתיופיה (חמישה ספרים). עדיין יש ספרים שמציגים את העולים באופן תבניתי, ולפעמים (דווקא בספרים המתארים את עליות ההווה) הילדים עדיין נדרשים לעשות מעשי גבורה כדי להתקבל לחברת הוותיקים. עם זאת, מסתמנות גם תופעות חדשות שאיחד כעת את הדיבור עליהן.

ראשית, בעשור זה ניתן יותר מקום לתרבות המוצא של העולים. אם בתקופה הקודמת העלילה נפתחה על פי רוב ברגע הגעתם של העולים לארץ, כעת אנו מוצאים ספרים אחדים שנפתחים בארץ המוצא של העולים, או שקיימת בהם התייחסות לתרבות שממנה באו. גיבורת ספרה של נעמי שמואל **ילדת הקשת בענן** (2000), בת לאב אמריקאי ואם אתיופית, מצליחה להיקלט בחברת הילדים רק כאשר היא מתחברת למוצאה בזכות עבודת שורשים שכתבה. החיבור הזה גם מאפשר לה להעדיף את שמה האתיופי, מְסִקְרָם, על פני שמה האמריקאי מייסי. כותב על כך שי רוזין:

אנו נחשפים להיתר שמעניקה הסופרת לילדים בני הדור השני והשלישי לעלייה האתיופית להמשיך ולינוק משורשיהם התרבותיים לצד התרבות הישראלית שהם משתייכים אליה. הבחירה בשם מסקרם קוראת תיגר על תפיסת "כור ההיתוך", הדורשת מן העולים למחוק את עברם התרבותי לטובת תרבות אחידה, תרבותם של הקולטים, ומציגה גישה פלורליסטית, המאפשרת למהגרים ולילדיהם ליצור דיאלוג בין תרבות המקור לבין התרבות הישראלית. (רוזין, 2015, עמ' 32).

אנו רואים התייחסות אל תרבות המוצא גם בספרים אחרים של נעמי שמואל, כמו למשל ספרה **בנו של צייד האריות**, שנפתח בתיאור ציד אריה באתיופיה (שמואל, 2004, עמ' 5-15). בספר **ביד אחת תינוק ובשנייה ספר** (2002), שכתבה מלכה שבתאי בשיתוף פעולה עם סיגל הדראי, עולה

"מה אתה רוצה להגיד בזה?" שאלה ורד.
 "מה שאני רוצה להגיד לך שאני מרגיש שגם אני אוכל, אם לא
 עכשיו, אז בעוד כמה שנים, לחזור לשם אם ארצה."
 "ותשאיר אותי לבדי?" שאלה ורד.
 "את יודעת שלא. אני רק חושב שכשעוברים לבית חדש, לא
 מוכרחים לשכוח ולהתנתק מהקודם. עכשיו, אני מתחיל
 להתאקלם כאן. וכשיש לי אותך, בכלל לא בא לי לחזור לשם
 אבל מאוד חשוב לי לדעת שאם אי-פעם ארצה תמיד אוכל לחזור.
 אפילו רק לביקור."
 "רק בתנאי שתיקח אותי אתך", אמרה ורד. (עמ' 85)

האפשרות שאיגור ישוב למולדתו אינה מכונה עוד ירידה, אלא חזרה לארץ
 המוצא, ואינה מוצגת כדבר שלילי, אלא כאפשרות ניטרלית, כמו נדידה.
 סיום כזה לא היה אפשרי בתקופות הקודמות שהצגנו, שבהן ישראל הייתה
 התחנה האחרונה, עם סימן קריאה בסופה, ולא תחנה בדרכי החיים
 שמתנוסס מעליה סימן שאלה.

סיכום

אני מנסה להשוות את מראָה פְּנִי, לְפָנֶיהָ של רות. (קרן-
 פרידלנדר, 1990, עמ' 11)

ספרי הילדים שנבחנו במחקר זה הם רק חלק מתמונה רחבה יותר של
 חברה ישראלית מרובת זהויות ותרבויות. בספרות הילדים ניכרות למשל גם
 המחיצות המפרידות בין יהודים לערבים, או בין חילונים לחרדים. ספרות
 הילדים העברית נוטה להשמיע בעיקר את קולה של קבוצת ההגמוניה
 האשכנזית, וגם כותבי רוב הספרים שנסקרו כאן נמנים עם קבוצה זו.
 הקושי של מדינת ישראל להכיל את הבאים בשעריה במשך השנים בא
 לידי ביטוי בספרות הילדים, והעיסוק בסוגיית הקליטה מתגבר כשבאים
 יותר עולים, ושוכך עם התמעטות קצב העלייה. במאמר זה עמדתי על
 ההבדלים באופי העיסוק בנושא בתקופות השונות. בתקופת היישוב, בשנות
 ה-30 וה-40 של המאה הקודמת, גויסה ספרות הילדים לשירות המפעל
 הציוני ועודדה בלהט את העלייה. היא נחלצה לתווך בין הקולות המתקשים
 לקבל את העולים, המסרבים לפנות להם מקום לצדם בספסל הלימודים
 או בשכונה, ובין הקול ההגמוני הרואה חשיבות לאומית בקליטת עלייה.

של עולים לארץ מוצאם בפרט. בתקופות הקודמות היחס אל מי שעזב את
 הארץ היה שלילי, ותעיד על כך הבחירה בטרמינולוגיה "ירידה" לתיאור
 התופעה. ספרים רבים הטיפו נגד העזיבה, ונכתבו גם סיפורים על ילדים
 הנאבקים נגד החלטת הוריהם לעזוב את הארץ. ילדי עולים שהוריהם
 ביקשו לעזוב את הארץ גייסו לעתים בסיפורים הללו את חבריהם הצברים
 ופועלים עמם יחד כדי לסכל את החלטת ההורים.³⁰ גם בספרות הילדים של
 התקופה האחרונה אנו מוצאים דמויות של ילדים שעוזבים את הארץ,³¹
 אלא שכעת המהלך נראה מובן מאליה, ולא נשמעת ביקורת על בחירתם.
 דוגמה ייחודית להתייחסות בספרות לעצם האפשרות שעולים ישובו
 לארץ מוצאם אנו רואים בספרו של אקי שביט, **איגור ומסע העגורים** (2002).
 איגור, שהגיע מברית המועצות לשעבר, אינו מהסס לומר שהוא מתגעגע
 הביתה. ואולם במקום המסגרת הדיכוטומית המקובלת של שני מקומות -
 שם וכאן, גולה וישראל, הסיפור מרחיב את היריעה: יחד עם איגור, שהוא
 חובב צפרות, וחברתו הצברית ורד, שנדבקת בהתלהבות, אנו עוקבים
 אחרי ארבעה עגורים במסעם שחוצה יבשות. משתתפים במבצע צפרים
 מישראל, צרפת, גרמניה וטורקיה, והמסר הוא של שיתוף פעולה בינלאומי
 בין חובבי ציפורים בכל רחבי העולם. בספר נערכת השוואה מתמדת בין
 הגירתו של איגור לנדידת העגורים, והשוואה מרמזת לאפשרות שישראל
 אינה תחנה סופית, אלא תחנה אחת במסע שמתחדש מדי עת.
 העלילה הבסיסית של הספר דומה לתבניות שהוצגו בתיאור התקופה
 הקודמת. העולה החדש נתקל בקשיים שנפתרים בזכות משימה משותפת
 שלו ושל ורד, שותפתו הצברית. השניים מסייעים בהצלת אחד העגורים,
 ונרקם ביניהם סיפור אהבה. אלא שכאמור, בניגוד לתבנית המקובלת,
 הסיפור אינו נעצר באמונה בלעדית במולדת, והגיבור, כמו העגור אליו
 הוא מתייחס, נשאר תלוי בין שתי המולדות:

"אני חושב שעכשיו טוב לו [לעגור שהוצל] פה, אבל זה לא אומר
 שהוא לא ירצה לחזור לשם אם יתחשק לו".

30 למשל אצל יהודה סלוצקי, **מעמק זבולון עד ים כנרת** (1942); ימימה טשרנוביץ-אבידר, **הביתה**
 (1960); רבקה קרן-פרידלנדר, **רותי שמוטי** (1970); שמואל הופרט, **אותי לא שאלו** (1984); וציפי גון-
 גרוס, **הסוד של מיכל** (1994).

31 הארי שעלה מדרום אפריקה, בספרה של רחל הימן **אין נסיכים בנתניה** (2006), וטומי שעלה
 מארצות הברית, בספרה של נעמי גוּנן **ספסל הסיפורים** (2006), חוזרים למולדתם.

כאילו שאינני יודעת כלל מדוע, ישבתי לפני המראה להסתכל בעצמי, כמו טיפשה. אבל, הריני יודעת, כמובן. אני מנסה להשוות את מראה פני, לפנייה של רות. רות היא ילדה חדשה בכיתה. היא הגיעה אלינו אתמול, באמצע השיעור לתנ"ך, מוזרה ומסתורית ומעוררת גיחוך. חולצתה לא הייתה כשלנו... (קרן-פרידלנדר, 1990 [1970], עמ' 11).

הגעתה של רות גורמת לקרני לשוב ולהתבונן במראה. אמת, כמו ברבים מספרי הילדים, גם כאן השינוי המרכזי מתחולל ברות העולה, ולא בקרני הוותיקה, אבל גם קרני כבר אינה אותה קרני שהייתה. המפגש עם רות גורם לה להתבונן מחדש בעצמה ולהגיד: "אני רוצה להיות כמותה! אני משתוקקת להדמות לרות!" (שם, עמ' 13). כמו אצל רות וקרני, כל מפגש בין ותיקים למהגרים בחברה הישראלית דורש מהבאים להתאים את עצמם לחברה הקולטת, ובד בבד הוא גם מחולל שינויים בחברת הוותיקים ותובע ממנה לשוב ולהתבונן במראה ולהגדיר את עצמה מחדש לנוכח הדמות הנשקפת ממנה.

מקורות

מקורות ראשוניים

- אהל, מילא. **יאשה הנער מרוסיה**. תל אביב: ש. שרברק, 1973.
 אופק, אוריאל. **כוכבים נגבול**. תל אביב: אורנשטיין-יבנה, 1964.
 אורגד, דורית. **ידידות במבחן**. תל אביב: הדר, 1977.
 —. **לאהוב את נינה**. תל אביב: ספרית מעריב, 1991.
 —. **ניקה שתיקה**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1996.
 —. **פגע וברח**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1995.
 —. **קלקידן**. בני ברק: הקיבוץ המאוחד, 2006.
 אורלב, אורי. **לידיה מלכת ארץ ישראל**. ירושלים: כתר, 1991.
 אלמגור, גילה. **אלכס לרנר, דפני ואני**. תל אביב: עם עובד, 2002.
 בורלא, יהודה. **קסמי מולדת: סיפורים, ציורים ואגדות**. תל אביב: קפת הספר, 1934.
 בלטמן, רעיה. **מי ראה את אבא של קרולה?** תל אביב: רכגולד, 1999.
 בן-יעקב, שמואל. **עוזי והמנגנים הצעירים** [1946]. תרגם מ' פרידמן. תל אביב: צ'צ'יק, 1950.

באמצעות הספרות ביקשו סופרי התקופה לעורר בוותיקים הזדהות עם קשיי ההיקלטות של העולים והפצירו בהם לעשות מאמץ לקלוט אותם. בד בבד הם ביקשו להפיח בקרב העולים את האמונה כי עם הזמן מצוקות הקליטה שלהם ייפתרו. הספרות בתקופה זו משקפת התעניינות מועטת בתרבות המוצא של העולים והשקפה שעיקר תכליתה לגרום לעולים לקבל את הסדר החברתי הקיים, להיטמע בתרבות השלטת ולהפוך לאחד או אחת משלנו.

בתקופת העלייה ההמונית, עד שנות ה-60, נמשכה התמיכה בעלייה ועידוד הקליטה בספרות הילדים. ניכר הבדל בין דמויות האשכנזים למזרחים בסיפורים, כשהדגש הושם על סבלם של האשכנזים ועל קשיי ההיקלטות של המזרחים. ואולם אלה וגם אלה נקראו למחוק את עברם ולהשתלב בחברה הקולטת.

בתקופה השלישית, משנות ה-70 ועד שנות ה-90 של המאה ה-20, מתחילים להישמע גם קולות אחרים, קולות העולים עצמם, המתבוננים בעבר ומביעים ביקורת על תהליך קליטתם. תיאור העליות בנות אותו הזמן, מברית המועצות לשעבר ומאתיופיה, מושתת בדרך כלל על דימויים סטריאוטיפיים ותבניות אחידות.

בתקופה האחרונה שנבחנה במאמר זה, העשור הראשון של שנות האלפיים, נשמעים קולות פחות מחויבים למשימה הלאומית. ניכרת התייחסות אל תרבויות המוצא של העולים, הסתכלות שוויונית יותר כלפי העולים, הכרה בתרומתם ועמדה נינוחה יותר כלפי עולים שבוחרים שלא להישאר בארץ.

לסיכום אגיד כמה מילים על הדינמיקה שמתרחשת במפגש של הקבוצה המקומית, ההגמונית, עם גלי העלייה. למרות המאמץ של הקבוצה ההגמונית לשמר את מעמדה, כל גל עלייה מאתגר אותה וכל מפגש עם העולים הנקלטים בקרבה גורם לה לבחון את עצמה מחדש ואף להשתנות. נסים קלדרון כינה זאת "מעשה ההשוואה הגדול". כל קבוצה שדורכת על האדמה החדשה ומצטרפת לקולקטיב, כותב קלדרון, הופכת מיד למושא השוואה (קלדרון 2000, עמ' 153-154). ביטוי יפה של השוואה כזאת אנו מוצאים בספר **רותי שמוטי** מאת רבקה קרן-פרידלנדר. הספר נפתח כשקרני, הילדה הוותיקה, חוזרת מבית הספר ומיד פונה להתבונן במראה. היא שואלת את עצמה מדוע מיהרה לעשות זאת, ומשיבה כך:

- ברקת, לילי. **מעיל הטלאים**. נתניה: ש.ע.ל., 1995.
- גולדברג, לאה. **מלכת שבא הקטנה**. תל אביב: צבר, 1956.
- **נסים ונפלאות**. מרחביה: פועלים, 1954.
- גון-גרורס, ציפי. **הסוד של מיכל**. אור יהודה: מעריב, 1994.
- גונן, נעמי. **ספסל הסיפורים**. קרית גת: דני ספרים, 2006.
- גריכטר, רבקה. **חבורה לעניין צועדת מחיל אל חיל**. תל אביב: תמוז טללים, 1994.
- גרנות, משה. **להיות כמו כולם**. ירושלים: כתר, 1986.
- הופרט, שמואל. **אותי לא שאלו**. תל אביב: הופרט, 1984.
- הימן, רחל. **אין נסיכים בנתניה**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2006.
- הקטין, יצחק. **קל כצבי: סיפורים ושירים לילדים**. תל אביב: אל"ף, 1980.
- הרשקוביץ, טובה. **הסופרת הקטנה** [1965]. ירושלים: י. מרכוס, 1970.
- דמיאל (שויגר), יצחק. "הניגון" [1946]. **מפה ומשם**. תל אביב: יעד, 1977, עמ' 41-66.
- ורדי, זאב. **איאסו עוזב את כפרו**. תל אביב: אור-עם, 1996.
- **מרוסיקה מרוסיה**. גבעתיים: מסדה, 1991.
- חבס, ברכה. **גיבורים קטנים**. תל אביב: המרכז לנוער של הסתדרות העובדים בא"י, 1934.
- **קורות מעפיל צעיר**. תל אביב: עם עובד, 1942.
- טפר, יונה. **נעם, דורי וחצי התאומים**. רמת גן: מסדה, 1995.
- טשרנוביץ-אבידר, ימימה. **הביתה**. תל אביב: עם עובד, 1960.
- יאיר, חנה. **סוכת שלום**. קרית גת: דני ספרים, 1995.
- כוכב, בתיה. **גלימתו של עבדול קאדר**. רמת גן: מסדה, 1968.
- כוכבא, משה. **דוד חוזר ארצה ועוד סיפורים**. ירושלים: עבר, 1951.
- לבנה, צבי. **הרפתקאותיו של דן** [1933]. ירושלים: קרית ספר, 1964.
- מיכאל, סמי. **פחונים וחלומות** [1979]. תל אביב: עם עובד, 1997.
- מלמד לוי, לילי. **לחיות את החלום**. ירושלים: יד ושם, 2002.
- מרגוליס, אסיה. **קטינקה**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1991.
- מרון, נגה. **מישהו לאהוב**. תל אביב: שרברק, 1992.
- **פיתול קטלני**. תל אביב: שרברק, 1994.
- סטוקלין, דניאל. **לסגור מעגל**. תל אביב: פריזמה-פרס, 1992.
- סלוצקי, יהודה. **מעמק זבולון עד ים כנרת** [1942]. מרחביה: פועלים, 1954.
- עמיר, אלי. **תרנגול כפרות**. תל אביב: עם עובד, 1983.
- פיכמן, יעקב. **יוסי נוסע לארץ ישראל**. תל אביב: אמנות, 1931.
- **יוסי בגליל**. תל אביב: מסדה, 1944.
- **יוסי בתל אביב**. תל אביב: אמנות, 1931.
- צפירי, אורלי. **החיים לא קלים: על אהבה, מרגלים ודברים אחרים**. תל אביב: חלונות, 2003.
- קדם, גאולה. "תחפושת לכבוד סבא וסבתא". **לשוב הביתה**. תל אביב: זימזון, 1991, עמ' 86-99.
- קופר, אירית. **שער עלייה**. תל אביב: עם עובד, 1990.
- קינן, יצחק. **אגוז**. ראשון לציון: מסדה, 1995.
- קיפניס, לוי. **בנתיב הפלא**. תל אביב: דביר, 1939.
- קנה, יהודית. **הנער שחלם לחזור**. קרית גת: דני ספרים, 1999.
- קרן-פרידלנדר, רבקה. **רותי שמוטי** [1970]. רמת גן: מסדה, 1990.
- רגלסון, אברהם. **מסע הנובות לארץ-ישראל** [1936]. תל אביב: פועלים, 1981.
- רוה, אלי. **כניסה מלוכלכת: סיפור לבני נעורים**. קרית גת: דני ספרים, 2000.
- **להיות כמו כולם: סיפור אישי ואמיתי**. קרית גת: דני ספרים, 1999.
- רון-פדר, גלילה. **אלכס כבר לא עולה חדש**. תל אביב: אדם, 1990.
- שביט, אקי. **איגור ומסע העגורים**. בני ברק: פועלים, 2002.
- שבתאי, מלכה. **ביד אחת תינוק ובשנייה ספר**. תל אביב: ציריקובר, 2002.
- שטרייט-וורצל, אסתר. **תפילת הנזיר**. תל אביב: עמיחי, 1994.
- שיץ, דוד. **יומן הזהב**. ירושלים: דומינו, 1991.
- שמאלי, אליעזר. **בני היורה**. תל אביב: השכלה לעם, 1937.
- **כיסופי גאולה**. תל אביב: עמיחי, 1962.
- שמואל, נעמי. **בנו של צייד האריות**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2004.
- **דסטה ואני**. פתח תקוה: לילך, 1994.
- **ילדת הקשת בענן**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2000.
- שמוש, אמנון. "תמונות מבית הספר העממי". **קנה וקינמון**. רמת-גן: מסדה, 1979, עמ' 79-87.
- שקד, אריאלה ושרה סברוני. "הפסנתר של הניה מרוסיה". **אפרוחים שהלכו לאיבוד**. תל אביב: גולן, 1991, עמ' 56-59.
- תלמי, מנחם. **הכנופייה של חיימו** [1957]. תל אביב: עמיחי, 1973.

גיליון 2, 1998, עמ' 169-171.
משיח, סלינה. **ילדות ולאומיות: דיוקן ילדות מדומיינת בספרות העברית לילדים 1790-1948**. תל אביב: צ'ריקובר, 2000.
משרד החינוך. **חוזר המנהל הכללי, חוזר מיוחד ח', סיוון התש"ן**, 1990, נספח א', עמ' 72-79.
ספיבק, גיאטרי צ'קרוורטי. "כלום יכולים המוכפפים לדבר?". תרגמו עדי אופיר ואריאלה אזולאי. **תיאוריה וביקורת**, גיליון 7, 1995, עמ' 31-66.
פיקאר, אבי. **עולים במשורה: מדיניות ישראל כלפי עלייתם של יהודי צפון-אפריקה, 1951-1956**. שדה בוקר: מכון בן-גוריון ואוניברסיטת בן-גוריון, 2013.
קושנירוביץ', נונה (עורכת). **שנתון עלייה והגירה בישראל 2012**. עמק חפר: המרכז האקדמי רופין, המכון להגירה ושילוב חברתי, 2013.
קלדרון, נסים. **פלורליסטים בעל-כורחם: על ריבוי התרבויות של הישראלים**. חיפה: אוניברסיטת חיפה, 2000.
קרן-יער, דנה. **סופרות כותבות לילדים: קריאה פוסט-קולוניאליסטית ופמיניסטית בספרות ילדים עברית**. תל אביב: רסלינג, 2007.
רגב, מנחם. "החברה נגד הזר והחדש". **ספרות ילדים ונוער**, גיליון 17, מס' 2, 1990, עמ' 21-25.
— "הזהות הלאומית והשתקפותה בספרות הילדים הישראלית". **תחושתו של אדם המתגנב אל ילדותו**, ערך מנחם רגב. ירושלים: כרמל, 2002, עמ' 150-164.
רודין, שי. "אחרות ורב-תרבותיות בספרות הילדים והנוער הישראלית". **ילדות: עיון ומחקר בתרבות ילדים**, גיליון 1, 2015, עמ' 30-59.
שקד, גרשון. **גל אחר גל בספרות העברית**. ירושלים: כתר, 1985.

Nodelman, Perry. *The Pleasures of Children's Literature*. New York: Longman, 1996.

מקורות שניוניים
אופק, אוריאל. **תנו להם ספרים: פרקי ספרות ילדים**. תל אביב: ספרית פועלים, 1978.
— **ספרות הילדים העברית, 1900-1948**. תל אביב: דביר, 1988.
אתר ספריות בתי ספר:
[/cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/AgafA/Sifriya/hphalot/Israel60/AliyaKlita.htm](http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/AgafA/Sifriya/hphalot/Israel60/AliyaKlita.htm) (נדלה בתאריך 23 באוקטובר 2015).
ברוך, מירי. **ילד אז - ילד עכשיו**. תל אביב: ספרית פועלים, 1991.
גולדן, דבורה. "נראים כהלכה: מפגשים בין ילדים ישראלים לילדים עולים בספרות ילדים עכשווית". **נראות בהגירה: גוף, מבט, ייצוג**, ערכו עדנה לומסקי-פדר ותמר רפפורט. תל אביב: ון ליר והקיבוץ המאוחד, 2012, עמ' 140-160.
דר, יעל. "ספרות הילדים העברית מסייעת ב'פרויקט הקליטה'". **ברוח הזמן: החזרת ספרות הילדים להקשרה ההיסטורי-תרבותי**, ערכו יעל דר, יהודית שטיימן, חנה לבנת וטל קוגמן. רעננה: מופת, 2007, עמ' 17-63.
— **ומספסל הלמודים לוקחנו: היישוב לנוכח שואה ולקראת מדינה בספרות הילדים הארץ-ישראלית, 1939-1948**. ירושלים: מאגנס, 2006.
הכהן, דבורה. "עלייה וקליטה". **מגמות בחברה הישראלית**, ערכו אפרים יער וזאב שביט. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, 2001, כרך א', עמ' 365-486.
הראל, שלמה. **קול מעמק קול מהר: פנים, תחנות ומהלכים בספרות העברית לילדים**. כפר סבא: מרכז ימימה, 1993.
זהבי, אלכס. "'צברים' ועולים בשנות העשרים והשלושים בשני ספרים". **ספרות ילדים ונוער**, גיליון 17, מס' 1, 1990, עמ' 17-20.
חלמיש, אביבה. **במירוץ כפול נגד הזמן: מדיניות העלייה הצינונית בשנות השלושים**. ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 2006.
יער, אפרים וזאב שביט (עורכים). **מגמות בחברה הישראלית**. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, 2001.
לבנת, חנה. "דמות החלוצה בספרות הילדים העברית של שנות ה-30". **בקורת ופרשנות**, גיליון 34, 2000, עמ' 153-154.
מטלון, רונית. "הלשון והבית - דברים בכינוס על ספרות והגירה". **מקוב, 27**

נספח 1

קורפוס המחקר³²

שנות ה-30 וה-40 - תקופת היישוב (העלייה בשנים שלפני קום המדינה)

1. יעקב פיכמן (1931). **יוסי נוסע לארץ ישראל**, תל אביב: אמנות.
2. יעקב פיכמן (1931). **יוסי בתל אביב**, תל אביב: אמנות.
3. צבי לבנה (1933). **הרפתקאותיו של דן**, ירושלים: קרית ספר.
4. יהודה בורלא (1934). **קסמי מולדת: ספורים, ציורים ואגדות**, תל אביב: קפת הספר.
5. ברכה חבס (1934). **גיבורים קטנים**, תל אביב: המרכז לנוער של הסתדרות העובדים בא"י.
6. אברהם רגלסון (1936). **מסע הבנות לארץ-ישראל**, תל אביב: פועלים.
7. אליעזר שמאלי (1937). **בני היורה**, תל אביב: השכלה לעם.
8. לוי קיפניס (1939). **בנתב הפלא**, תל אביב: דביר.
9. ברכה חבס (1942). **קורות מעפיל צעיר**, תל אביב: עם עובד.
10. יהודה סלוצקי (1942). **מעמק זבולון עד ים כינרת**, מרחביה: פועלים.
11. יעקב פיכמן (1944). **יוסי בגליל**, תל אביב: מסדה.
12. שמואל בן-יעקב (1946). **עזי והמנגנים הצעירים**, תרגום: מ. פרידמן, תל אביב: ציזיק.
13. יצחק דמיאל (שויגר) (1946). **מפה ומשם**, תל אביב: יעד.
14. צבי לבנה (ליברמן) (1946). **נפגשו במולדת**, תל אביב: יזרעאל.
15. אליעזר שמאלי (1946). **בין זריחה לשקיעה: ספורים**, תל אביב: יבנה.
16. אליעזר שמאלי (1946). **בין חרמון וגלבוע**, תל אביב: יבנה.
17. ימימה אבידר-טשרנוביץ (1947). **אחד משלנו**, תל אביב: ברונפמן.

מימי קום המדינה עד שנות ה-60 - העלייה ההמונית

18. ימימה טשרנוביץ (1950). **שני רעים יצאו לדרך**, תל אביב: טברסקי.
19. משה כוכבא (1951). **דוד חוזר ארצה ועוד ספורים**, ירושלים: עבר.
20. לאה גולדברג (1954). **ניסים ונפלאות**, מרחביה: פועלים.

21. לאה גולדברג (1956). **מלכת שבא הקטנה**, תל אביב: צבר.
22. מנחם תלמי (1957). **הכנופיה של חיימו**, תל אביב: עמיחי.
23. שמואל בן-יעקב (1958). **עמי והבנאים הצעירים**, תל אביב: יסוד.
24. צבי זורי (1958). **הרפתקאות יובל ועוד סיפורים**, [תל אביב]: משרד הביטחון.
25. צבי לבנה (1958). **חנה ושבעת בניה**, תל אביב: עמיחי.
26. שושנה בת-ציון (1959). **גבורת הנערים: ספורים לנוער**, תל אביב: שלמה שרברק.
27. ימימה טשרנוביץ-אבידר (1960). **הביתה**, [תל אביב]: עם עובד.
28. מטעמה קשתי (1962). **חיוך ברגע עצוב: שיחות עם נת**, תל אביב: יבנה.
29. אליעזר שמאלי (1962). **כסופי גאלה: ספורים**, תל אביב: עמיחי.
30. לאה אילני (1963). **סיפורים לצניקה**, ירושלים: קרית ספר.
31. ש. גורפינקל (1963). **עלילותיה של טובה**, תל אביב: ניב.
32. אסתר קל (1963). **הרחוב הקטן**, תל אביב: עמיחי.
33. אוריאל אופק (1964). **כוכבים בגבול**, תל אביב: אורנשטיין - יבנה.
34. קרה פדר (1964). **הבה נעשה שלום**, תל אביב: מסדה.
35. טובה הרשקוביץ (1965). **הסופרת הקטנה**, ירושלים: י. מרכוס.
36. לוי קיפניס (1965). **בצל התומר: ספורים ומעשיות לילדים**, ירושלים: קרית ספר.
37. יפוח חביב (1966). **דודיק**, תל אביב: מסדה.
38. קרה פדר (1967). **אנדריאה ומיכאל, או, במזל חתול וטבעת**, רמת גן: מסדה.
39. שושנה שילוני (1967). **הנסיעה הגורלית**, תל אביב: יבנה.
40. בתיה כוכב (1968). **גלימתו של אבו קאדר**, רמת גן: מסדה.
41. דבורה עמר (1968). **צוללים קדימה**, תל אביב: שרברק.
42. עדה קול (1968). **המעיל האדום**, רמת גן: מסדה.
43. יעל רוזמן (1969). **המצחיקה עם העגילים**, תל אביב: עם עובד.

שנות ה-70 עד שנות ה-90 - מבט אל העבר (העלייה ההמונית) ומבט אל

ההווה (בעיקר העלייה מברית המועצות ומאתיופיה)

44. נורית זרחי (1970). **הכרסה המתנדנדת ועוד ספורים**, [תל אביב]: הקיבוץ המאוחד.

32 היצירות מסודרות לפי סדר כרונולוגי. יצירות שראו אור באותה שנה מסודרות לפי א"ב של שמות המחברים.

45. רבקה קרן-פרידלנדר (1970). **רותי שמוטי**, רמת גן: מסדה.
46. מילא אהל (1973). **יאשה הנער מרוסיה**, [תל אביב]: ש. שרברק.
47. יצחק בון (1973). **השנה בארץ ישראל**, תל אביב: דון.
48. תקוה שריג (1973). **כולם בסנדלים: סיפורי סף עשרה**, [תל אביב]: הקיבוץ המאוחד.
49. דבורה עמר (1974). **על הגובה**, תל אביב: י' שרברק.
50. תמר בורנשטיין-לאר (1975). **ספורים לשעות הפנאי**, תל אביב: ספרית עפר.
51. נעמי וישנצר (1975). **חרוז כחול של מזל, או: קחו אותי הביתה**, מרחביה: ספריית פועלים.
52. יוכבד סקס (1975). **מזכרת מארץ ישראל**, [בני ברק]: סקספון.
53. בתיה אורן-ישראלית (1976). **ספורו של נתי**, תל אביב: יסוד.
54. דורית אורגד (1977). **ידידות במבחן**, תל אביב: הדר.
55. מירה מאיר (1977). **אלינה היא אילנה**, [תל אביב]: [פועלים].
56. יוכבד סקס (1978). **אורחים בליל שבת**, [בני-ברק]: סקספון.
57. יוכבד סקס (1978). **העולה הקטנה**, [בני-ברק]: סקספון.
58. יוכבד סקס (1978). **ספורי שלמהלה**, [בני-ברק]: סקספון.
59. ימימה טשרנוביץ-אבידר (1979). **תנתן בא להתארח: ספורים**, [רמת גן]: מסדה.
60. סמי מיכאל (1979). **פחונים וחלומות**, תל אביב: עם עובד.
61. לוי קיפניס (1979). **דחלימלך: ספור לנוער**, תל אביב: יעד.
62. אסתר קל (1979). **האנשים שאני אוהבת**, [תל אביב]: לוי-אפשטיין-מודן.
63. שושנה שילוני (1979). **פנימיית הניצולים**, תל אביב: זרעאל.
64. אמנון שמוש (1979). **קנה וקינמון**, רמת גן: מסדה.
65. יצחק הקטין (1980). **קל כצבי: סיפורים ושירים לילדים**, תל אביב: אל"ף.
66. בני מיטיב (1980). **הטיירה שבדרך**, תל אביב: עם עובד.
67. מרדכי נאור (1980). **ספורי לילה: מעשים שהיו ושכמעט היו**, תל אביב: יבנה.
68. יורם קניוק (1980). **הגנב הנדיב**, תל אביב: פועלים.
69. משה בן-שאול (1982). **איש יקר שכזה**, רמת גן: מסדה.
70. דבורה עומר (1982). **לא מתחשק לי**, תל אביב: שרברק.
17. דורית אורגד (1983). **אל מקום חדש**, ירושלים: דביר.
27. תמר ברגמן (1983). **הילד מ"שמה"**, תל אביב: עם עובד.
37. ימימה טשרנוביץ-אבידר (1983). **שלוש ילדות חרוצות**, [ירושלים]: דומינו.
47. אלי עמיר (1983). **תרנגול כפרות**, תל אביב: עם עובד.
57. שרה רדה (1983). **בכבלי השבי**, בני-ברק: תפוצה.
76. שמואל הופרט (1984). **אותי לא שאלו**, תל אביב: פועלים.
77. אירנה ליבמן (1984). **משפחה שכזאת**, ירושלים: כתר.
78. יצחק נוי (1984). **גבעת האיריסים השחורים**, ירושלים: כתר.
79. חיה שנהב (1984). **גנבים בכפר**, תל אביב: עם עובד.
80. גילה אלמגור (1985). **הקיץ של אביה**, תל אביב: עם עובד.
81. גלילה רוך-פדר-עמית (1985). **גינגי, או, מי מפחד מדודו?**, תל אביב: אדם.
82. משה גרנות (1986). **להיות כמו כולם**, ירושלים: כתר.
83. דבורה עומר (1986). **בעקבות הלהבות**, תל אביב: שרברק.
84. מרים עקביא (1986). **הרפתקה באוטובוס ועוד הרפתקאות**, [תל אביב]: דביר.
85. לוי קיפניס (1986). **סבתא של אסנת**, תל אביב: דקל.
86. אמיליה רואי (1986). **פגישה מקרית**, ירושלים: כתר.
87. רבקה פויכטונגר (1987). **חלומו של הנער האתיופי**, ירושלים: עולם הספר התורני.
88. רעיה בלטמן (1988). **הבית עם שעון האותיות**, ירושלים: כתר.
89. מעוז חביב (1988). **לא תמיד הגדולים יודעים**, ירושלים: כתר.
90. רבקה גריכטר (1993). **חבורה לעניין עורכת ביקורי-בית**, תל אביב: תמוז.
91. אורי אורלב (1989). **הגברת עם המגבעת**, ירושלים: כתר.
92. גלילה רוך-פדר (1989). **חלוץ מרכזי: סיפור אהבה**, תל אביב: אדם.
93. גלילה רוך-פדר-עמית (1989). **"השומרת" הניפה "סמרטוט" עברי**, תל אביב: אדם.
94. ימימה אבידר-טשרנוביץ (1990). **שקרים קטנים**, ירושלים: כתר.
95. אירית קופר (1990). **שער עלייה**, תל אביב: עם עובד.
96. גלילה רוך-פדר (1990). **אלכס כבר לא עולה חדש**, תל אביב: אדם.
97. דורית אורגד (1991). **לאהב את נינה**, תל אביב: ספרית מעריב.
98. אורי אורלב (1991). **לידיה מלכת ארץ ישראל**, ירושלים: כתר.

99. יעל בן-ברוך (1991). **ריזיק**, תל אביב: עם עובד.
100. זאב ורדי (1991). **מרוסיה מרוסיה**, גבעתיים: מסדה.
101. אסיה מרגוליס (1991). **קטינקה**, [תל אביב]: הקיבוץ המאוחד.
102. גאלה קדם (1991). **לשוב הביתה**, תל אביב: זימאון.
103. גלילה רוך-פדר-עמית (1991). **גינגי, או, עוד עולה חדש מבריה"מ לשעבר**, תל אביב: אדם.
104. הרצליה רז (1991). **השביל המקשר**, תל אביב: רכגולד.
105. דוד שיץ (1991). **יומן הזהב**, ירושלים: דומינו.
106. נעמי שמואל (1991). **אבא חום**, [רמת גן]: מסדה.
107. אריאלה שקד, ושרה סברוני (1991). **אפרוחים שהלכו לאבוד**, תל אביב: גולף.
108. גילה אלמגור (1992). **עץ הדומים תפוס**, תל אביב: עם עובד.
109. ימימה טשרנוביץ-אבידר (1992). **מי חטף את בעז?**, ירושלים: כתר.
110. גרדה כהן (1992). **זהירות ילדים בדרך**, תל אביב: תמוז.
111. נגה מרון (1992). **מישהו לאהוב**, תל אביב: שרברק.
112. דניאל סטוקלין (1992). **לסגור מעגל**, [תל אביב]: פריזמה-פרס.
113. רות אילן-פורת (1993). **בנים מספרים**, תל אביב: תמוז.
114. רוני גבעתי (1993). **משאלות חורף**, תל אביב: פועלים.
115. רעיה הרניק (1993). **בין שתיים לארבע צריך להיות שקט**, תל אביב: פועלים.
116. סמדר שיר (1993). **חבר אמתי**, תל אביב: ספרית מעריב.
117. מנחם תלמי (1993). **ילדי הירקון**, תל אביב: עם עובד.
118. לאה איני (1994). **תקרא לי מלמטה**, [תל אביב]: הקיבוץ המאוחד.
119. משה בנטוב (1994). **שחק אותה**, תל אביב: פועלים.
120. ציפי גון-גרוס (1994). **הסוד של מיכל**, אור יהודה: מעריב.
121. רבקה גריכטר (1994). **חבורה לעניין מתמודדת עם קשיי חינוך**, תל אביב: תמוז טללים.
122. רבקה גריכטר (1994). **חבורה לעניין צועדת מחיל אל חיל**, תל אביב: תמוז טללים.
123. שושי וולמן (1994). **בגלל אופנוע אדם**, [תל אביב]: שוקן לילדים.
124. חוה טל (1994). **ילד חדש בא לנן**, [תל אביב]: פועלים.
125. נגה מרון (1994). **פיתול קטלני**, תל אביב: שרברק.
126. קובי פרידמן (1994). **אדיסו והדס נפגשים בירושלים**, תל אביב: סער.
127. מלכה שחר (1994). **אנבי"י 1**, תל אביב: טרקלין.
128. אסתר שטרייט-וורצל (1994). **תפילת הנזיר**, תל אביב: עמיחי.
129. נעמי שמואל (1994). **דסטה ואני**, פתח תקוה: לילך.
130. דורית אורגד (1995). **פגע וברח**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
131. דורית בנימיני (1995). **מקום מחבוא**, [גבעתיים]: מסדה.
132. לילי ברקת (1995). **מעיל הטלאים**, נתניה: ש.ע.ל.
133. רבקה גריכטר (1995). **חבורה לעניין פועלת בלא הפסקה**, תל אביב: תמוז טללים.
134. יונה ספר (1995). **נעם, דורי וחצי התאומים**, [רמת גן]: מסדה.
135. חנה יאיר (1995). **סכת שלום**, [קרית גת]: דני ספרים.
136. יצחק קינן (1995). **אנוז**, ראשון לציון: מסדה.
137. שרה קיסנר (1995). **הבית שעל הגבעה**, [ח"מ]: [חמור"ל]; בני ברק: ספרי קודש משה אברמוביץ.
138. אסתר שטרייט-וורצל (1995). **שבעת המנעולים**, ירושלים: כתר.
139. רנה שלין (1995). **אני זה אני**, תל אביב: י. גולף.
140. דורית אורגד (1996). **ניקה שתיקה**, [תל אביב]: הקיבוץ המאוחד.
141. אורי אורלב (1996). **רחוקי משפחה**, ירושלים: כתר.
142. זאב ורדי (1996). **איאסו עוזב את כפרו**, [תל אביב]: אור-עם.
143. דן טימור (1996). **חמוץ מתוק**, תל אביב: עם עובד.
144. שאול מייזליש (1996). **שאול, סשה הילד מסלונים עולה לישראל**, [קרית-גת]: דני ספרים.
145. ארן ציבלין (1996). **דמעות של גשם**, תל אביב: מודן.
146. דליה קרח-שגב (1997). **יום הולדת למדינה שלי**, [קרית גת]: קוראים.
147. רות אילן-פורת (1998). **שחורה אני ונאווה**, תל אביב: תמוז.
148. מאירה בייך ורות קמארה (1998). **הילדה שברחה מהמלחמה**, תל אביב: פועלים.
149. יונה ספר (1998). **בעקבות הזר עם המצלמה**, ירושלים: כתר.
150. חגית כהן (1998). **ילד של שוקולד**, [תל אביב]: פועלים.
151. שישי מאיר (1998). **לידיה עולה לשיכון**, תל אביב: דפטל.
152. נעמי שמואל (1998). **מה שמי ומי אני?**, ירושלים: המכון לחקר הטיפוח בחינוך.

178. חנה לבנה (2005). **החברה שלי אלין**, ירושלים: כתר.
 179. נאוה מקמל-עתיר (2005). **מבחן קבלה**, תל אביב: משכל.
 180. דורית אורגד (2006). **קלקידן**, [בני ברק]: הקיבוץ המאוחד.
 181. עמי גדליה (2006). **אוריה יוצאת למלחמה**, ירושלים: כתר.
 182. נעמי גונן (2006). **ספסל הסיפורים**, קרית גת: דני ספרים.
 183. רחל הימן (2006). **אין נסיכים בנתניה**, [תל אביב]: הקיבוץ המאוחד.
 184. משה יהלום (2006). **האהבה הראשונה היא הכי חשובה**, תל אביב: דור.
 185. מיכל מעוז-לוי (2006). **ריקוד כפול**, [תל אביב]: הקיבוץ המאוחד.
 186. נאוה מקמל עתיר (2006). **נערה במרפסת ממול**, תל אביב: משכל.
 187. דוד סויסה (2006). **הסוס שאהבתי**, רמת גן: אות ועוד.
 188. צביקה ברגמן (2007). **עוברים דרך קירות**, הרצליה: סודות.
 189. רותי ויטל גלעד (2007). **אורי ואבן הים**, אור יהודה: כנרת.
 190. חנה לבנה (2007). **הסודות של אבא**, ירושלים: כתר.
 191. גלילה רון-פדר-עמית (2007). **מבצע מרבד הקסמים**, בן-שמן: מודן.
 192. אבי רט (2007). **שלם יותר מלב שבור**, תל אביב: משכל.
 193. תמי שם-טוב (2007). **ואיך קוראים לך עכשיו**, אור יהודה: כנרת, זמורה-ביתן, דביר.
 194. נגה מרון (2008). **חברות וחירות**, תל אביב: משכל.
 195. רות ריכטר (2009). **עפיפונים ועוגיות שוקולד**, בני-ברק: הקיבוץ המאוחד.
 196. רוני גבעתי (2010). **חליל בודד בחושך**, [תל אביב]: הקיבוץ המאוחד.

153. רעיה בלטמן (1999). **מי ראה את אבא של קרולה?**, תל אביב: רכגולד.
 154. מלה סיסטר (1999). **סבטה'לה בארץ החדשה**, תל אביב: סער.
 155. יהודית קנה (1999). **הנער שחלם לחזור**, קרית גת: דני ספרים.
 156. אלי רוה (1999). **להיות כמו כלם: ספור אישי ואמיתי**, קרית-גת: דני ספרים.
 157. גלילה רון-פדר-עמית (1999). **מבצע משה**, תל אביב: מודן.

העשור הראשון של שנות האלפיים – מעלייה להגירה

185. יהודה אריאל (2000). **ספורי סבא נוספים**, [ירושלים]: ספריית בית אל.
 159. נעמי גונן (2000). **סוד הקסם**, קרית-גת: דני ספרים.
 160. משה יהלום (2000). **סיפורי בנות**, תל אביב: דור.
 161. אלי רוה (2000). **כביסה מלוכלכת**, קרית-גת: דני ספרים.
 162. נעמי שמואל (2000). **ילדת הקשת בענן**, הקיבוץ המאוחד.
 163. דורית אורגד (2001). **יום החרוגול וימים אחרים**, [תל אביב]: הקיבוץ המאוחד.
 164. משה גרנות (2001). **הארמון הקפוא**, קרית-גת: דני ספרים.
 165. חנה זהר (2001). **סבא הולך לכתה א'**, [תל אביב]: הקיבוץ המאוחד.
 166. גרדה כהן (2001). **לחיות עם אגם**, [תל אביב]: פועלים.
 167. אורה מורג (2001). **חפץ חשוד בנן העיר: ערבות ומעורבות**, [באר שבע]: קוראים.
 168. גילה אלמגור (2002). **אלכס לרנר, דפי ואני**, תל אביב: עם עובד.
 169. יהודה אריאל (2002). **מיטב סיפורי סבא**, [בית אל]: ספריית בית-אל.
 170. לילי מלמד לוי (2002). **לחיות את החלום**, ירושלים: יד ושם.
 171. אקי שביט (2002). **איגור ומסע העגורים**, [בני ברק]: פועלים.
 172. מלכה שבתאי (2002). **ביד אחת תינוק ובשניה ספר**, תל אביב: ציריקובר.
 173. חיה גילאור (2003). **הדבר היפה ביותר: על אהבות נעורים**, קרית גת: דני ספרים.
 174. אורלי צפירי (2003). **החיים לא קלים: על אהבה, מרגלים ודברים אחרים**, תל אביב: חלונות.
 175. גלילה רון-פדר-עמית (2004). **אסיר ציון**, בן שמן: מודן.
 176. נעמי שמואל (2004). **בנו של צייד האריות**, [תל אביב]: הקיבוץ המאוחד.
 177. מלכה דולברג-רוזנטל (2005). **מרישה**, תל אביב: משכל.

נספח 2

פילוח עדתי של הדמויות ביצירות לפי תקופות

תקופה	מספר ספרים	ספרים עם דמויות עולים אשכנזים בלבד	ספרים עם דמויות עולים מזרחים בלבד	ספרים עם דמויות עולים מזרחים ואשכנזים
שנות ה-30 וה-40 - תקופת היישוב (העלייה בשנים שלפני קום המדינה)	17	12	0	5
מימי קום המדינה עד שנות ה-60 - העלייה ההמונית	26	11	13	2
שנות ה-70 עד שנות ה-90 - מבט אל העבר (העלייה ההמונית) ומבט אל ההווה (בעיקר העלייה מברית המועצות ומאתיופיה)	115	70	25	20
העשור הראשון של שנות האלפיים - מעלייה להגירה	38	27	7	4
סה"כ	196	120	45	31